

● magazine

impact

Een uitgave van ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld

DECEMBER 2020 - NR. 4



ERKENNING

MENS-ZIJN IS MOEILIK
GEWORDEN

Interview met Glenn Helberg

ERKENNING IN ONTWIKKELING

Van spreekkamer naar rechtbank

ARQ

Inhoud



4 Processen van erkenning



11 De Faro vliegramp: Na 27 jaar eindelijk erkenning



21 Interview Glenn Helberg: 'Mens-zijn is moeilijk geworden'



25 Onderzoek: Politieke excuses en erkenning



29 Hoe gaat 2020 de geschiedenisboeken in?



33 Erkenning van dwangarbeiders na WO2



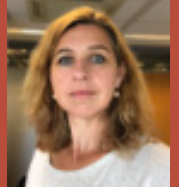
16 Podcast over onderzoek naar familiegeschiedenis

EN VERDER

- 11 **impact** **INTERVIEW**
Drie oorlogsgetroffenen over erkenning
- 14 **impact** **COLUMN**
Job Cohen: Erken immoreel gedrag
- 20 **impact** **5 VRAGEN**
5 vragen aan Victor Jammers
- 24 **impact** **COLUMN**
Jackie June Ter Heide: Goeie vraag
- 37 **impact** **INTERVIEW**
Hoe Bart transformeerde in Mees
- 38 **impact** **BOEKEN**
- 42 **impact** **NtVP**

Ellen Klaassens

Hoofdredacteur Impact Magazine



Dit is alweer het laatste nummer van Impact Magazine van dit jaar. Een jaar dat de geschiedenis in zal gaan als een uitzonderlijk jaar. Vijf mensen, allen expert op hun eigen gebied, blikken met ons terug en vertellen hoe 2020 voor hun de geschiedenis in zal gaan.

Verder leest u in dit nummer diverse artikelen en interviews die gaan over erkenning. Iedereen heeft behoefte aan erkenning. Erkenning is gezien en gehoord worden, weten dat datgene dat je gezegd hebt, gedaan of meegemaakt hebt, ook al is het niet groots of meeslepends, opgemerkt is en op waarde geschat. Toen ik op internet ging kijken naar de betekenis van erkenning kwam ik definities tegen op het gebied van familierecht, internationaal recht en volkerenrecht, en ook betekenissen zoals bevestiging, waardering, goedkeuring, eerbetoon en respect. Zelf ervaar ik in mijn dagelijks leven gelukkig regelmatig erkenning; een bemoedigend woord van een collega, een bedankje voor iets dat ik voor iemand gedaan heb, een kopje thee van mijn man als ik thuis hard aan het werk ben, een kaartje voor mijn verjaardag, en ga zo maar door. Dit zijn de kleine maar zo belangrijke blijken van gezien worden, goedkeuring en waardering. En daar groeit een mens van.

Wanneer er in bepaalde omstandigheden, bijvoorbeeld naar aanleiding van conflicten en oorlogen, te lang geen erkenning is, dan kan dit mensen schaden en kan dit uiteindelijk leiden tot een lange strijd om gehoord en gezien te worden. Vaak gaat het dan, na verloop van jaren, niet meer alléén over de directe betrokkenen, maar ook over hun nabestaanden en zelfs over hele gemeenschappen. In dit nummer leest u hierover een aantal zeer persoonlijke ervaringen.

Het magazine dat u nu in handen hebt begint met een openingsartikel van historica Nicole Immler, die u meeneemt door de geschiedenis van erkenning sinds WO2. Zij eindigt haar artikel met een pleidooi voor een bredere erkenning; niet alleen voor slachtoffers, maar eveneens voor de sociale omgeving en de gemeenschap.

Met dit nummer van Impact Magazine sluiten wij 2020 af. Ik hoop dat u dit nummer met interesse en plezier leest en ik wens u, mede namens de hele redactie, alle goeds en gezondheid voor 2021.

Tot volgend jaar!

impact over de psychosociale gevolgen van ingrijpende gebeurtenissen

Impact informeert, agendeert en discussieert over de psychosociale gevolgen van ingrijpende gebeurtenissen op zowel mensen, organisaties als samenleving. Het magazine is gericht op mensen die zich beroepsmatig bezighouden met de psychosociale gevolgen van rampen, crisis, oorlog en geweld, zoals hulpverleners, onderzoekers en beleidsmakers. Daarnaast focust Impact zich op een brede groep professionals en anderen met interesse in terugkerende actuele thema's als psychotrauma, psychosociale hulp na rampen en crisis als ook oorlog, vervolging en geweld.

Impact is een uitgave van ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld en wordt mede mogelijk gemaakt door het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) en de Nederlandstalige Vereniging voor Psychotrauma (NtVP).

Abonnement Impact komt vier keer per jaar uit, een jaarabonnement kost € 27,50. Abonneren kan door een mail te sturen naar impactredactie@arq.org

Redactie Ellen Klaassens (hoofdredacteur), Ingrid van Assouw, Menno van Duin, Lucia Hoenselaars, Joanne Mouthaan, Bart Nauta, Ilse Raaijmakers, Onno Sinke, Sophie van den Bergh

Redactie coördinatie Marleen van de Ven

Redactieadres Nienoord 5, 1112 XE Diemen

Contact Tel. 088-3305190, e-mail: impactredactie@arq.org

Uitgave 4^{de} jaargang, 2020 - nr. 4

Oplage 1.150 exemplaren

Vorm en productie Bruksvoort Design & Content

ISSN 2543-2591



Erkenning: het herstel van sociale relaties

Erkenning – de behoefte om gehoord en gezien te worden – heeft de laatste decennia als fenomeen zowel in het publieke debat als in de wetenschap toenemende aandacht gekregen. Om erkenning vragen betekent dat iets gezien, toegegeven en hersteld moet worden. In mijn onderzoek *Narratives of (In)justice* richtte ik me op de vraag hoe historische gebeurtenissen nog steeds in onze samenleving doorwerken. Hoe worstelt Nederland met zijn gewelddadig verleden en waar zijn mensen naar op zoek als zij om erkenning vragen?

Weduwe Cawi bij het graf van haar in 1947 in Rawagade vermoorde echtgenoot Bitol.

Nicole Immler

Universitair hoofddocent aan de
Universiteit voor Humanistiek in Utrecht



Sinds de Tweede Wereldoorlog zijn er tal van instrumenten en maatregelen ontwikkeld om onrecht te erkennen: strafprocessen (berechting van daders), historische commissies (bijdrage aan waarheidsvinding), restitutie (teruggave van eigendommen), herstelbetalingen (compensatie van leed), excuses, herinneringscultuur en geschiedenisonderwijs. Allemaal instrumenten om slachtofferleed te erkennen, in de hoop daarmee betere samenlevingen te creëren waarin de verschillende groepen getroffen en zich gehoord voelen. *Transitional Justice* is het veld waarin sinds de jaren negentig werd onderzocht hoe al deze instrumenten eigenlijk werken. Er is veel geloof in de kracht van deze instrumenten van erkenning, maar er is nog weinig systematische kennis over de effecten ervan: leiden ze tot het soort van erkenning waar de slachtoffers en hun families naar op zoek zijn?

Withuis in haar boek *Erkenning* (2002) schreef, in het uitgebreide 'oorlogswelzijnsbeleid' van de jaren zeventig: therapieën en pensioenen voor slachtoffers.¹ Deze overgang van een zwijgcultuur in de periode van wederopbouw naar een nieuwe praatcultuur, was een strijd om ook verschillen in oorlogservaringen te erkennen. Wat toen als emancipatie ervaren werd, werd later respectloos geassocieerd als 'traumacultuur', een sceptis die zich in de jaren negentig doorontwikkelde tot het etiket 'klaagcultuur'.

Sociologen als Abram de Swaan bekritiseerden deze individualisering en psychologisering van leed vanwege het buiten beeld houden van de sociale en politieke dimensies van het historisch onrecht en van de vraag hoe het tot dit onrecht kon komen en wie had gefaald. Het is goed als er sprake is van erkenning in de spreekkamer, maar leidt het er ook toe dat de politiek en de samenleving hun verantwoordelijkheid nemen?

Eind jaren negentig zien we naar aanleiding van het internationale debat rondom de restitutie van Joodse eigendommen dan ook een belangrijke verschuiving in de Nederlandse discussie: de 'patiënten' werden 'eisers'. De Joodse gemeenschap sprak over 'akkoorden' en maakte afspraken met overheden, verzekeringsmaatschappijen, banken en de beurs om terug te krijgen waar zij recht op hebben. Op deze manier verzetten zij zich tegen de taal van 'een financiële tegemoetkoming op morele gronden' die de overheid tot dan toe sprak: het ging hun om correctie van roof en onrecht en niet om een vergoeding voor leed.² Terwijl slachtoffers eerder zwak moesten zijn om gehoord te worden, bood nu de zakelijke taal van de restitutie een platform voor stemverheffing. Het ging nu niet meer alleen over een psychologische maar ook een materiële realiteit, niet meer alleen over hun trauma, maar ook over de verantwoordelijkheid van degenen die het leed hadden veroorzaakt. Dit voelde voor velen bevrijdend.

In de laatste jaren zien wij steeds meer een juridificering van het erkenningsvraagstuk: slachtoffers dienen claims bij rechtbanken in of zij dreigen met een claim in de hoop op een schikking: vaak hun laatste middel om

Wij moeten de blik niet alleen op daders of slachtoffers richten, maar op hun hele sociale 'web'

In dit artikel laat ik eerst zien hoe er door de tijd heen is gedacht over erkenning en hoe dit ook tot een bepaalde miskennis heeft geleid. Vervolgens bespreek ik enkele cassussen waaruit we een belangrijke les kunnen leren: onze kijk op erkenning is te smal, te individualistisch. Erkenning is namelijk relationeel. Of zoals de psycholoog Ina Vukovic het formuleerde: 'Het gaat om het web, noch om de spin, noch om de vlieg'. Wij moeten de blik niet alleen op daders of slachtoffers richten, maar op hun hele sociale 'web'. Wij moeten dus ook nadenken over bredere vormen van erkenning.

Van de spreekkamer naar de rechtbank

Terwijl de overheid na 1945 probeerde om iedereen als 'gelijke burger' te zien om de natie te herstellen, creëerden artsen en therapeuten vanaf de jaren zestig nieuwe categorieën om de fysieke en later ook de psychische verschijnselen die slachtoffers aan de oorlog hadden overgehouden een naam en daarmee legitimiteit en erkenning te geven. Dit mondde uit, zoals Jolande

erkenning te kunnen eisen. Erkenning van leed wordt dan in toenemende mate in termen van individuele financiële compensatie afgehandeld. Maar biedt dit de erkenning waar de eisers op hopen?

Historisch onrecht: enkele casussen

Erkenning krijg je niet zomaar, meestal komt het mondjesmaat en duurt het even. Enkele casussen uit de recente geschiedenis zijn hierin illustratief. Ten eerste de 'weduwen van Rawagede': Tien jaar lang voerden Indonesische slachtoffers civiele rechtszaken in Den Haag tegen de Nederlandse Staat voor misdaden van het Nederlandse leger tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd (1945-1949).³ In 2011 was er een spraakmakend vonnis, dat de Staat aansprakelijk stelde voor de standrechtelijk executie van mannen uit het dorp Rawagede in West-Java. Deze erkenning werd gevolgd door officiële excuses en een individuele compensatie aan enkele weduwen. Het duurde nog bijna tien jaar voordat ook de kinderen wiens vaders waren geëxecuteerd en die om 'gelijke behandeling' hadden gevraagd dezelfde rechten werden toegekend. In oktober van dit jaar besloot de Tweede Kamer om ook hen te compenseren. Deze casus laat zien dat de erkenning van specifieke individuen ook betekent dat anderen zich miskend kunnen voelen.

Terwijl erkenningsbeleid op het eerste gezicht gaat over de *dialog* tussen tegenover elkaar staande partijen (de betreffende groep tegenover bijvoorbeeld de overheid), blijkt uit mijn onderzoek dat het ook gaat over de *dialog* binnen families en gemeenschappen. De koloniale erfenis bijvoorbeeld, is binnen families vaak zeer complex, resulterend in zowel meervoudige (loyaliteits-) conflicten, als solidariteitsacties. Als decennia na de oorlog de (klein)kinderen van Indische Nederlanders nog steeds de strijd om erkenning voeren, dan geven zij niet alleen een stem aan diegenen die zij als stemloos hebben ervaren, hun (groot)ouders, maar ook aan zichzelf. Het is een manier om zich solidair te tonen met hun families: *'mijn oma zit op mijn schouders en kijkt mee'*.

Het gaat ook om het gehoord worden binnen de eigen familie, door verschillende generaties heen

Ook in de Joodse gemeenschap leeft deze intergenerationale dynamiek: het idee 'morele erfgenaam te zijn van de Holocaustslachtoffers'. Maar vaak zorgde het



Bron: Toussaint Kluiters/ANP

Leden van het Centraal Joods Overleg in gesprek met het kabinet over de teruggave van Joodse tegoeden, maart 2000.

Holocaustverleden ook voor vervreemding binnen het gezin. Daarom zijn de processen van erkenning vaak ook zo emotioneel: het gaat ook om het gehoord worden binnen de eigen familie, door verschillende generaties heen.⁴

Velen waardeerden het daarom dat de financiële genoegdoening niet beperkt bleef tot de overlevenden zelf, maar dat ook kinderen van reeds overleden slachtoffers er recht op hadden, dat er in de gemeenschap werd geïnvesteerd en dat groepen geïncludeerd werden die eerder geen erkenning hadden gekregen. Het restitutedebat was uiteindelijk de sleutel tot de integratie van volgende generaties en de grotere gemeenschap in het herstelproces. Daar waar de restitutiemaatregelen families en de Joodse gemeenschap dichter bij elkaar hebben gebracht, daar worden de procedures ook als meer geslaagd ervaren. Maar zij kunnen families ook uit elkaar drijven.

Een bredere opvatting van erkenning zien wij ook in het debat over het slavernijverleden. Dit wordt onder andere zichtbaar in de CARICOM claims: claims vanuit het Caribisch gebied gericht aan Europese landen zoals Nederland, die niet alleen om herstelbetalingen vragen maar ook een brede notie van herstel hanteren. Het individu kan alleen herstellen als de leefomgeving is hersteld. Dat begint met het erkennen en het structureel

adresseren van de koloniale erfenis in onze samenleving. Dat gaat voorbij aan een beperkte slachtoffergerichte aanpak, richt zich op de maatschappij als geheel en vraagt om het veranderen van structuren die onrecht en ongelijkheid in stand houden. Herstel betreft meer dan de genezing van het individu, het gaat ook om het herstel van sociale relaties.

Terwijl het publieke debat zich vaak op financiële compensatie focust, is deze nauwe blik misleidend. Geld is een symbolisch instrument en het gaat bij de vraag om erkenning (bijna) nooit om het geld zelf. Geld aannemen is voor velen zelfs een morele uitdaging: het wordt geassocieerd met de afsluiting van een proces, terwijl het vaak als een begin wordt ervaren. Dat onderstreept opnieuw dat excuses en compensatie niet de laatste stap zijn, maar een onderdeel van een veel breder maatschappelijk proces.

Herstel betreft meer dan de genezing van het individu, het gaat ook om het herstel van sociale relaties

Pleidooi voor een meer relationeel perspectief

De voorbeelden hierboven laten zien dat het erkenningsvraagstuk vaak te beperkt wordt besproken: verantwoordelijkheid voor herstel wordt bij het individu gelegd en de sociale relaties waarin individuen kunnen herstellen (familie, dorp, gemeenschap, instellingen) worden buiten beschouwing gelaten. Het is belangrijk om meer oog te hebben voor dit relationele perspectief: ook voor de instituties die bepalen welke erkenningsinstrumenten worden toegepast en welke worden onthouden.⁵ Het is namelijk de overheid, de wet, of de instituties zoals defensie of de gezondheidszorg, die bepalen welke soort erkenning wordt gegeven en welke niet. Het zijn meestal niet de slachtoffers die bepalen wat erkenning is, terwijl samenspraak en een participatief proces door hen juist als uiterst belangrijk worden ervaren.

Erkenning in de spreekkamer van de psycholoog is niet genoeg: erkenning in de publieke ruimte is namelijk ook nodig om in de gezondheidszorg effectief te kunnen behandelen. Erkenning in de rechtszaal is echter ook niet genoeg. Net als de psychologiserende traumacultuur werkt ook de juridische claimcultuur van nu individualisering in de hand. Daardoor ontstaat het gevaar dat we het structurele en institutionele karakter van onrecht, dat als uiterst kwetsend kan worden ervaren,

miskennen. Rechtszaken geven aandacht aan exceptionele gevallen van geweld, maar minder aan de structurele kant van geweld en de verantwoordelijkheid van de betrokken instituties daarin.

Om beter zicht te krijgen op hoe erkenning functioneert en waarom veel slachtoffers - ondanks de erkenning die zij hebben gekregen - zich nog miskend voelen, evalueert mijn nieuwe onderzoek *The Dialogics of Justice* de kwaliteit van de 'dialogoog' in lopende erkenningsprocedures. Centraal staat de vraag: voelen mensen zich in hun behoeftes gehoord? En zo niet, waar zijn zij naar op zoek? We onderzoeken de civiele rechtszaken van slachtoffers van milieuschade, vredesmissies, misbruik binnen de kerk en koloniaal geweld. Terwijl onderzoek naar erkenning zich voornamelijk richt op de slachtoffers, betrekken wij ook hun families en de aangeklaagde instituties in het evaluatieproces, om voorbij een geïndividualiseerde naar een meer relationele slachtofferbenadering te gaan. Als erkenning gaat over het herstel van sociale relaties ('het web') moeten we ook deze relaties zowel in het verleden als in het heden meer onder de loep nemen. Bij overheden, instellingen en de rechtbanken liggen ontzettend veel claims om erkenning, wat het belang van nieuw onderzoek onderstreept. Ik hoop dat ons onderzoek de komende tijd nieuwe antwoorden kan formuleren op de vraag hoe we erkenning een relationele dimensie kunnen geven, en hoe overheden, instituties en instellingen een dergelijke (meer inclusieve) erkenning zouden kunnen bevorderen.

REFERENTIES

1. Jolande Withuis (2002) *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*, Amsterdam: De Bezige Bij.
2. Christiaan Ruppert (2015) Nederlandse akkoorden in 2000 over Joodse oorlogstegoeden. *BMGN - Low Countries Historical Review*, 130(3), 50-71, 63. DOI: <http://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.10103->>
3. Nicole Immler (2018) Hoe koloniaal onrecht te erkennen? De Rawagede-zaak laat de kansen en grenzen van rechtsherstel zien. *BMGN - Low Countries Historical Review* 133(4), 57-87; <https://www.bmgn-lchr.nl/articles/10613->>.
4. Nicole Immler (2012) Compensation Practices and the Dynamics of Memory: A Trans-Generational Approach. In: Anja Mihr (ed.), *Transitional Justice: Between Criminal Justice, Atonement and Democracy. SIM Special 37*, Utrecht, 154-183.
5. Melissa Sebrechts, Evelien Tonkens, Christian Bröer (2018) Rituals of recognition. Interactions and interaction rules in sheltered workshops in the Netherlands. *European Journal of Cultural and Political Sociology* 5(4), 455-475.

‘Erkenning betekent dat ik het verhaal heb kunnen vertellen’

Drie oorlogsgetroffenen vertellen een persoonlijk verhaal over erkenning van het leed dat hun familie is aangedaan en dat tot de dag van vandaag doorwerkt. Op welk moment in hun leven hebben zij een gevoel van erkenning beleefd en hoe zag dat moment eruit?

Een plek geven aan leed

Linda Trijbetz over het Holocaust Namenmonument

‘Ongeveer twee jaar geleden heb ik vier stenen van het Holocaust Namenmonument geadopteerd. Het zijn de stenen met de namen van mijn grootouders. Voor mij is dit een vervanging van een grafsteen. Mijn grootouders hebben geen graf. Er is geen plaats waar je hen zou kunnen herdenken. Met dit monument is die plek er wel. Onlangs heb ik nog twee stenen met de namen van mijn ooms geadopteerd.

Erkenning vind ik een heel ingewikkeld woord. Ik ben blij dat dit monument er eindelijk komt, maar het is



Bron: Renko de Waal/ANP

Jacqueline van Maarsse, jeugdviendin van Anne Frank, legt de eerste steen van het Namenmonument in Amsterdam, september 2020.



Bron: Nationaal Holocaustmonument

Het Holocaust Namenmonument (artist's impression).

rijklijk laat. Dat past wel bij hoe Joodse mensen in Nederland zijn behandeld. Ik heb van mijn ouders begrepen dat de kilte waarmee zij na de oorlog werden opgevangen enorm was.

‘Laat het monument maar groot zijn’

Dit monument betekent veel voor mij, het is een goede herdenkingsplek. Ik vind het mooi dat de namen op alfabet bij elkaar staan. Dan is in één klap zichtbaar dat mijn twee families bijna geheel zijn weggevaagd. Van de familie Trijbetz en de familie Halverstad is vrijwel niemand meer over. Slechts enkelingen zoals mijn ouders zijn teruggekomen.

Het monument is niet alleen een vorm van erkenning, maar ook genoegdoening en gerechtigheid. In Nederland moet alles met geweld overwonnen worden. Als je naar Berlijn gaat word je overspoeld door monumenten. Daar doen ze niet zo moeilijk over herdenken en een plek geven aan leed. Hier wel. Dat heeft met de Nederlandse aard te maken. In Nederland heeft men zijn best gedaan om het [de Holocaust] zo snel mogelijk te vergeten en achter zich te laten. Het zwijgen over dit onderwerp zit zo ingebakken.

Dit monument laat zien dat we ervan weten. Dat het niet weggepoetst kan worden. Dat het grote vergeten niet gaat gebeuren. Laat het monument maar groot zijn, want het wás ook groot.’

Een gevoel van voldoening

Petra Betaubun over een gesprek met de koning



Koning Willem-Alexander in gesprek met genodigden tijdens de opening van Nationaal Museum de Sophiahof, rechts van hem Petra Betaubun.

‘De geschiedenis van mijn vader is verteld op de website Kaart van Indisch Verzet. Naar aanleiding daarvan is het balletje gaan rollen. Stichting Pelita heeft mij uitgenodigd voor de opening van Museum Sophiahof, in het bijzijn van de koning. Er mocht maar een iemand van de familie mee, en daarover had ik mijn bedenkingen, maar mijn broer en

zus zeiden: als iemand van ons gaat, dan ben jij het. Ik ging voor mijn vader, sergeant Betaubun, die in 1996 is overleden. Hij heeft jarenlang gestreden voor erkenning, voor zijn uitkering en de verlate soldij. Hij voelde zich respectloos behandeld. Er zijn zoveel valse beloftes gedaan aan de Molukkers. Vijf tot tien minuten ben ik

met de koning in gesprek geweest. Willem-Alexander gaf toe dat het te lang heeft geduurd voordat er erkenning voor de Indische en Molukse gemeenschap kwam. Hij vond het als staatshoofd belangrijk er die dag te zijn. Ik heb hem gezegd dat zijn aanwezigheid meer dan genoeg erkenning moet zijn geweest voor mijn vader. Hij had dit geweldig gevonden. Ondanks alles is hij altijd koningshuisgezind gebleven, ieder jaar ging met Koninginnedag de vlag uit.

Het gesprek met de koning kwam ook voorbij in het achtuurjournaal. De regionale krant interviewde mij en besteedde een hele pagina aan het verhaal van mijn vader. Het valt mij op dat sinds het gesprek met de

‘Mijn vader heeft jarenlang gestreden voor erkenning’

koning er meer aandacht is voor de geschiedenis van Nederlands-Indië, ook in het onderwijs. Sommigen willen excuses voor wat er gebeurd is vroeger, maar voor mij is het na al die aandacht voor mijn vader genoeg, soe-dah. Erkenning betekent voor mij dat ik het verhaal heb kunnen vertellen. Het gaf mij een ontzettend gevoel van voldoening. Zo'n dag met de koning: wat zal ons pa daar trots op zijn geweest! Ik weet zeker dat hij daarboven er iets van heeft meegekregen.’

De zwijgcultuur doorbreken

Herman Schouten over de publicatie van zijn boek

‘Vorig jaar verscheen mijn boek *Verborgene schaamte*, over de doorwerking van de oorlog in drie generaties Schouten: mijn grootvader, mijn vader en ikzelf. Mijn grootvader was predikant en zag de Duitse overheersing als de wil van God. Mijn vader was in de oorlog actief lid van de NSB en werkte bij de Transportkolonne van de *Wehrmacht*, het Duitse leger. Daar mijn vader in het Duitse leger had gediend werd mijn vader en dus ook het gehele gezin staatloos. Ik heb hierdoor geen leuke jeugd gehad. We werden gehaat door de hele buurt. Het verleden achtervolgde me zelfs tot in de jaren zeventig. Toen ik mijn vrouw ontmoette, vroeg haar familie: “Is het er een van die Schouten?” Ik was opgegroeid in Amersfoort, maar zelfs in Hilversum kenden de mensen de reputatie van mijn familie.

‘We werden gehaat door de hele buurt’

Met mijn boek doorbrak ik de zwijgcultuur binnen mijn familie. Ik ben historicus en zie het als mijn plicht om ook deze kant van het verhaal van de Duitse bezetting te vertellen. Ik heb het boek geschreven voor mijn kinderen en kleinkinderen. Mijn dochters vonden het moedig en krachtig dat ik dit boek heb durven publiceren. Na de verschijning heb ik zo'n dertig brieven gekregen van lotgenoten, voormalige burens maar ook van ex-collega's. Allemaal waren ze positief. Dat deed en doet me goed. Er is toch nog veel schaamte over dit onderwerp. Er zijn nog steeds veel kinderen van “foute” ouders die



Bron: Youtube

drs. Herman Schouten



moeite hebben om open te zijn over hun verleden. Een van de brieverschrijvers wilde mij bijvoorbeeld wel graag zijn verhaal vertellen, maar alleen onder vier ogen.’



Wrak van de in Faro verongelukte DC-10 van Martinair.

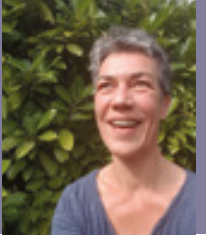
Menno van Duin

Lector Crisisbeheersing, Instituut Fysieke Veiligheid en redacteur van Impact Magazine



Vina Wijkhuijs

Senior onderzoeker, lectoraat Crisisbeheersing, Instituut Fysieke Veiligheid



De Faro-ramp en de strijd om gehoord te worden

Het is een lange strijd geweest, maar eindelijk was daar – 27 jaar na dato – erkenning. In januari 2020 werden slachtoffers van de Faro-ramp door de rechter in het gelijk gesteld: door de wijze waarop indertijd de Nederlandse Raad voor de Luchtvaart had gehandeld, waren slachtoffers benadeeld in hun onderhandeling over een schadevergoeding.

Vrijwel elke ramp kent een lange nafase. Voor overlevenden en nabestaanden verdwijnt de gebeurtenis zelden uit hun leven. De afwikkeling en de juridische strijd na afloop nemen vaak jaren in beslag. Voor de Faro-ramp, een vliegcrash uit 1992, is dat zonder meer het geval geweest.

Op 21 december van dat jaar strandde een DC-10 van Martinair tijdens de landing op het vliegveld van Faro (Portugal) naast de landingsbaan. Bij de crash vonden 56 inzittenden de dood en raakten 106 inzittenden zwaar gewond. In de dagen en ook de jaren nadien is veel gespeculeerd over de oorzaak van dit ongeval. Al op de dag na het ongeval meldde de directeur van Martinair, Martin Schröder, dat de vliegmaatschappij geen schuld droeg, maar dat een plotselinge valwind, *windshear*, de oorzaak was van het drama. De directeur meldde dit op een persconferentie waar op dat moment de minister van Verkeer en Waterstaat Maij-Weggen naast hem zat.¹

Een van de inzittenden, Rob Sötemann, vertelde op televisie (AT5-live) echter een heel ander verhaal. Er was

sprake van noodweer en voorafgaand aan de landing was het al een zeer onrustige vlucht geweest. Aan de fatale landing ging een mislukte landingspoging vooraf. Terwijl Sötemann dit vertelde, begon hij te huilen en zei: 'Die eikel had nooit mogen landen.'² Enkele maanden later richtte Sötemann de Anthony Ruys Stichting op (naar de naam van het neergestorte toestel). De stichting behartigde achttien jaar lang de belangen van overlevenden en nabestaanden en richtte zich vanaf het begin op de schadeafwikkeling, het onderzoek naar de oorzaak en de psychosociale nazorg.³

'Die eikel had nooit mogen landen.'

Oorzaak van de crash als spilpunt van onenigheid

Vanzelfsprekend volgden er na de crash verschillende onderzoeken naar de oorzaak. In 1993 verscheen een eerste conceptrapport van de Portugese Onderzoeksraad en in 1994 het definitieve rapport. Op 15 november 1994 presenteerde de Nederlandse Raad voor de Luchtvaart (zijnde de voorloper van de Onderzoeksraad voor Vei-



Bron: Roud Hof/ANP

Emoties bij Rob Sötemann, voorzitter van de Anthony Ruys Stichting, na zijn gesprek met journalisten in november 1994.

ligheid) de bevindingen uit dit eindrapport tijdens een persconferentie in Den Haag. Kern van die presentatie was niet zozeer het Portugese rapport, maar vooral de mening van de Nederlandse onderzoeker: niet een menselijke fout, maar een windshear verklaarde de calamiteit.

Twee weken later verwoordde Sötemann in een Amsterdams café voor verschillende journalisten de visie van de Anthony Ruys Stichting. Niet een windshear, maar het optreden van de gezagvoerder was de oorzaak van de ramp geweest. Onder deze weersomstandigheden had het toestel nooit op de korte landingsbaan van het vliegveld in Faro mogen landen, zonder te beschikken over een radionavigatiesysteem waarmee een precisiebenadering kon worden uitgevoerd.⁴ Luchtvaartexpert Harry Horlings zou na uitgebreid onderzoek tot de conclusie komen dat de bemanning onder deze weersomstandigheden had moeten uitwijken naar het vliegveld van Lissabon.

Getroffenen voelen zich benadeeld

In de loop van de jaren duurde de discussie over de oorzaak van het ongeval voort en zou ook de schadeafwikkeling die daarmee in verband stond tot de nodige discussies leiden. Veel overlevenden en nabestaanden hadden hierover flinke frustraties. Onder diegenen die – als slachtoffer of nabestaande – getroffen werden door

de Faro-ramp is meerdere keren een enquête uitgezet: in 1995, 1998 en 2009.⁵

Uit de eerste twee enquêtes bleek onder meer dat naar de mening van de respondenten de overheid volledig had gefaald met betrekking tot het onderzoek naar de oorzaak van de ramp. Het zat hen dwars dat daarbij in het geheel geen gebruik was gemaakt van hun ervaringen en beleving. Ook op het gebied van nazorg had de overheid hen in de kou laten staan. Daarnaast werd er kritiek geuit op luchtvaartmaatschappij Martinair, die de belofte van ‘de helpende hand op de schouder’ niet had waargemaakt, aldus een ruime meerderheid van de respondenten.

Ook werd er kritiek geuit op de ANWB, die indertijd als collectieve belangenbehartiger van de passagiers optrad. Het aanvankelijke enthousiasme dat er een onafhankelijke organisatie was die collectief voor de belangen van de getroffen opkwam, was in de loop van de tijd afgekalfd. Onder de respondenten bestond een vermoeden van belangenverstremming (tussen Martinair en de ANWB) en een gevoel dat men onder druk werd gezet om met de vaststellingsovereenkomst van de schadevergoeding akkoord te gaan. Het bedrag dat voor het geheel aan immateriële en materiële schade (inclusief toekomstige inkomstendering) werd

uitgekeerd, was maximaal 250.000 gulden (en in veel gevallen lager).

De ramp na de ramp

De meest schokkende bevinding uit het onderzoek was dat meer dan de helft van de respondenten, en met name diegenen die gewond raakten, een verandering in hun werksituatie had ondervonden en daardoor met een verslechtering van hun financiële situatie werd geconfronteerd. Daarmee bleek deze ramp niet alleen een emotionele en stressvolle gebeurtenis, maar ook een gebeurtenis die voor velen op maatschappelijk gebied grote gevolgen had.

Uit de enquête die in 2009 plaatsvond bleek dat er ook zestien jaar na de ramp nog steeds ongenoegen bestond over het handelen van de rijksoverheid. De meest voorkomende toelichting die respondenten daarbij gaven, was dat de rijksoverheid in hun ogen weinig aandacht aan de Faro-ramp had geschonken en weinig tot geen medeleven heeft getoond. Hetzelfde gold voor Martinair, de Raad voor de Luchtvaart, de ANWB en de media.⁶ Een van de overlevenden van deze ramp, Cor ten Hove, zette zijn strijd met de autoriteiten, uitkeringsinstanties, keuringsartsen en anderen om in een uiterst leesbaar boek *Faro: de ramp na de ramp*, dat ook een Engelse vertaling kreeg.⁷

Ook op het gebied van nazorg had de overheid hen in de kou laten staan

De rechterlijke uitspraak

Tegen deze achtergrond was de rechtelijke uitspraak van 8 januari 2020 – in een rechtszaak die in 2012 door 24 getroffen tegen de Staat was aangespannen en dus al vele jaren liep – zeker een vorm van erkenning. De rechtbank oordeelde dat de Raad voor de Luchtvaart bij de presentatie van het Portugese onderzoek naar de oorzaak van de ramp te stellig naar voren had gebracht dat een plotselinge valwind als primaire oorzaak van het ongeval moest worden beschouwd. Ten onrechte had de Raad in 1994 de indruk gewekt dat dit voor de Portugezen de primaire oorzaak was.

Maar niet alleen de weersomstandigheden hadden parten gespeeld, ook het handelen van de piloten was mede oorzaak van het ongeval geweest. Omdat dit laatste niet in het onderzoeksrapport van de Raad voor de Luchtvaart was opgenomen, was de eisers de kans op een beter onderhandelingsresultaat met Martinair ontnomen. De Staat diende daarom 20% van de schade te vergoeden, voor zover de eisers die nog niet van Mar-

tinair hadden ontvangen. De oorspronkelijke limiet van 250.000 gulden bleef daarbij gehandhaafd.

Afronding

De Faro-ramp speelde zich af aan het einde van de vorige eeuw. Veel zaken zullen nu waarschijnlijk beter verlopen. Vliegcrampen uit het verleden, waaronder de vliegcramp in Tripoli (2010) en zeker ook de Bijlmer-ramp die drie maanden voorafgaand aan de Faro-ramp plaatsvond, hebben bijgedragen aan een steviger rol van de overheid gedurende de nase, ook na een ramp in het buitenland. De ramp met de MH17 is daarvan een duidelijk voorbeeld; naar nabestaanden van die ramp is veel aandacht uitgegaan. Zo ook is de onafhankelijkheid van onderzoek thans beter gewaarborgd.

Na de Faro-ramp heeft het vele tientallen overlevenden en nabestaanden gefrustreerd dat – mogelijk onder druk van Martinair of anderen uit de sector – door een onafhankelijke en in hoog aanzien staande Raad – nu ook naar het oordeel van de rechter – onzorgvuldig en onrechtmatig is gehandeld. Inmiddels zijn na de Faro-ramp al zoveel jaren verstreken, dat het nauwelijks nog mogelijk is om na te gaan of deze rechterlijke uitspraak nog enige verlichting voor de overlevenden en nabestaanden heeft gegeven. Waar een deel van hen al jaren geleden de draad weer zo goed als mogelijk heeft opgepakt, zal de Faro-ramp voor enkelen een ontoestembare gebeurtenis blijven.

REFERENTIES

1. NRC Handelsblad, 23 december 1992. Nieuws: 'Impliciet zegt Schröder nu: "iedereen heeft pech gehad"; Standpunt Martinair helpt bij treffen van onderhandse regeling'. Ontleend aan www.nrc.nl/nieuws/1992/12/23/impliciet-zegt-schroder-nu-iedereen-heeft-pech-gehad-7167370-a1354802->.
2. Rob van Olm (2011). Faro. Amsterdam: Balans, p. 49-50.
3. Zie: www.vliegcrampfaro.nl/over/anthony-ruys-stichting->.
4. Van Olm, 2011, p. 67.
5. Zie voor de enquêteresultaten www.vliegcrampfaro.nl/publicaties/faro-gevolgen-enquetes->.
6. Hoewel in 1991 – in opdracht van het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur – een rapport 'Psychosociale hulp na calamiteiten' gereed was gekomen met aanzetten voor een (landelijke) aanpak, zou de rijksoverheid op het gebied van nazorg aan de slachtoffers van de Faro-ramp nauwelijks enige activiteit ontplooiën (Van Olm, 2011, p. 58-60). De parlementaire enquêtecommissie die onderzoek deed naar de Bijlmer-ramp kwam tot een vergelijkbare constatering.
7. Cor ten Hove (2005). *The Crisis after the Disaster*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

Restitutie, compensatie,

Onlangs verscheen het rapport van de Raad voor Cultuur over de vraag hoe om te gaan met koloniale cultuurgoederen. Het gaf een duidelijk antwoord: erken dat de oorspronkelijke bevolking van de koloniale gebieden onrecht is aangedaan door het tegen hun wil in bezit nemen van dergelijke cultuurgoederen. Toon de bereidheid dit historisch onrecht waar mogelijk te herstellen. Geef cultuurgoederen die ooit geroofd zijn, onvoorwaardelijk terug aan het land waar zij vandaan komen, want immoreel gedrag moet hersteld worden.

Het standpunt dat de Raad van Cultuur hier vertolkt, zou nog maar een paar decennia geleden verworpen zijn. Hoezo, werd toen gedacht, met dat verleden heeft de huidige samenleving, wij dus, toch niets te maken? Wij hebben toch niet geroofd? Als je al, met de kennis van toen, überhaupt van roven kunt spreken? Inmiddels denken we daar heel anders over, gegeven de goede ontvangst die dit rapport heeft gekregen.

Immaterieel leed

Nu gaat het bij de cultuurgoederen waar de Raad zich over boog om materiële zaken, waarbij het goed mogelijk is om ze te restitueren. Dat ligt overigens lang niet bij alle materiële zaken zo, getuige de worstelingen van de Restitutiecommissie bij de cultuurgoederen die in de Tweede Wereldoorlog zijn geroofd.

Bij immateriële zaken ligt dat anders; denk maar aan de Zwarte Piet-discussie. Daar valt per definitie niets te restitueren. Daar valt alleen ons gedrag te veranderen – en gelukkig lijkt dat ook, beetje bij beetje, te gebeuren.

Actueel in dit verband is de stap die NS, na 75 jaar en na langdurig en stevig aandringen van Salo Muller, heeft gezet om een tegemoetkoming te geven 'aan diegenen die door NS met speciaal ingelegde treinen met het oog op genocide zijn vervoerd naar vernietigingskampen'. Is dat herstel van immoreel gedrag? Nee, want herstel is hier niet mogelijk: deze immorele daden hebben nu eenmaal plaatsgevonden en kunnen niet hersteld worden. Hier is geen sprake van restitutie, en zelfs niet van compensatie, want dit immateriële leed kan op geen enkele manier gecompenseerd worden. Hier is sprake van een tegemoetkoming, van erkenning van immoreel gedrag waarvoor NS zich aldus verantwoordelijk voelt.

Gevoelige bedragen

De oorlog ligt nu ruim 75 jaar achter ons, en dat betekent dat verreweg de meesten



Bron: Koehn van Weel/ANP

Holocaust-overlevende Salo Muller, voorzitter Job Cohen en president-directeur NS Roger van Boxtel tijdens de presentatie van het advies van de Commissie Individuele Tegemoetkoming Slachtoffers WOII Transporten NS, 2019.

tegemoetkoming

die in die tijd door NS vervoerd zijn, niet meer onder ons zijn – de meesten zijn zelfs al in de oorlog vermoord. Zou de tegemoetkoming beperkt zijn gebleven tot diegenen die daadwerkelijk vervoerd zijn en nu nog in leven zijn, dan zou een dergelijk gebaar van NS eerder tot verontwaardiging hebben geleid dan tot instemming. Dat roept de vraag op voor wie de tegemoetkoming dan wel moet gelden.

Het is een vraag waarop een voor iedereen passend antwoord eigenlijk niet te geven is, weet ik als voorzitter van de commissie die met de uitwerking van de opdracht van NS belast is. De commissie heeft de vraag beantwoord door naast de nog in leven zijnde betrokkenen ook weduwen, weduwnaars en kinderen van vervoerde personen voor een tegemoetkoming in aanmerking te laten komen – waarbij de bijbehorende bedragen verschillen. Ook bij de bepaling van die bedragen rijst weer de vraag: wat is passend? Onze commissie heeft gezocht naar vergelijkbare casuïstiek in binnen- en buitenland, en die nauwelijks kunnen vinden. En natuurlijk liggen bedragen per definitie gevoelig: te weinig is een ontoelaatbare fooi.

Balsem

Is in deze regeling sprake van een passende afbakening? Kan deze regeling in dat opzicht zinvol genoemd worden? Vaststaat dat velen die voor de tegemoetkoming in aanmerking komen NS dankbaar zijn. Zij ervaren het als een, zij het zeer late, vorm van erkenning voor ernstig aangedaan leed. Dat de president-directeur van NS bij de toekenning een persoonlijke brief heeft ingesloten, is voor een aantal hunner minstens even belangrijk als de tegemoetkoming zelf: een heel klein beetje balsem op een nog steeds gapende wond. Tegelijkertijd brengt het oprakelen van het verleden ook littekens naar boven.

Natuurlijk zijn er ook mensen die de regeling maar moeilijk of in het geheel niet acceptabel en juist daarom niet zinvol vinden. De regeling biedt geen tegemoetkoming aan de groep die helemaal geen nabestaanden meer heeft en biedt geen ruimte voor diegenen die wel vervoerd zijn naar kampen, maar niet met het oog op genocide. Ook die begrenzings hebben leed veroorzaakt. Onze commissie heeft er daarom voor gepleit om een collectief gebaar te maken voor diegenen die niet in aanmerking komen voor een individuele tegemoetkoming. Daar heeft NS gehoor aan gegeven.

Lessen

Wat mij betreft zijn er twee lessen te trekken. De allerbelangrijkste: erken immoreel gedrag uit het verleden. De stap die de koning in zijn gedenkwaardige optreden op 4 mei van dit jaar heeft gezet, is in dat verband een daad van belang. Hetzelfde geldt voor de bijdrage van premier Rutte bij de Auschwitz-herdenking begin 2020. Ook de bereidheid van NS onderzoek te laten doen naar het gedrag tijdens de oorlog is van belang voor het nemen van verantwoordelijkheid voor het handelen in deze periode. De tweede les: de reactie op immoreel gedrag is nooit gemakkelijk en nooit helemaal passend. Ook die erkenning hebben wij voor lief te nemen.



Job Cohen

Jurist en politicus. Momenteel is hij voorzitter van de Commissie Individuele Tegemoetkoming Slachtoffers WOII Transporten NS, die in 2019 is ingesteld.

Dit artikel verscheen eerder in *WO2 Onderzoek uitgelicht*, een digitale uitgave van het Platform WO2 dat verdiepende artikelen publiceert over de geschiedenis en betekenis van de Tweede Wereldoorlog en recentere voorbeelden van oorlog, geweld en onvrijheid. Lees meer op tweedewereldoorlog.nl/onderzoekuitgelicht.

Familiegeschiedenissen onderzocht in podcasts

Katharina Smets

Audiokunstenaar en doctoraal onderzoeker (UAntwerpen en Koninklijk Conservatorium)



Foto: Mannes Cfé

In de podcasts *De plantage van onze voorouders* en *Fatherland* buigen twee makers zich via hun familiegeschiedenis over gevoelige onderwerpen zoals het slavernijverleden en genocide. Waarom kiezen ze daar de vorm van het audioverhaal voor?

Soms kan een podcast aanvoelen als een goed gesprek. Zelfs als het over moeilijke maatschappelijke vragen gaat, kan een audiodocumentaire ervoor zorgen dat de luisteraar meegenomen wordt in een zoektocht die meer inzicht kan geven in een ingewikkeld verleden. In de podcasts *De plantage van onze voorouders* en *Fatherland* kiezen de Nederlandse Maartje Duin en Duits-Rwandese Amelia Umuhire voor een persoonlijke invalshoek. De makers gooien zichzelf in de strijd en loodsen de luisteraar met een rustige, zoekende voice-over via een persoonlijke familiegeschiedenis langs uiterst complexe onderwerpen zoals het slavernijverleden, kolonisatie en genocide. Hoewel de verhalen erg verschillend zijn, kiezen beide makers resoluut voor de podcast als medium.

Omdat het nog niet opgerakeld is

Maartje Duin, een witte journalist met adellijke wortels, vermoedde al een tijdje dat haar voorouders een rol hadden gespeeld in het Nederlandse slavernijverleden. Maar de confrontatie aangaan durfde ze niet. Toch voelde ze dat ze niet meer kon zwijgen: als journaliste kon ze zich niet langer onttrekken aan de Zwarte Piet-discussie en het postkoloniale debat. Wat betekenden de vage vrees en witte schuld die ze voelde? Ze raapte haar moed bij elkaar en ging naar Keti Koti, de jaarlijkse herdenking van de afschaffing van de slavernij in Suriname. Ze raakte aan de praat met meneer Gast, een Nederlander met een Surinaamse achtergrond, die haar vroeg waar ze eigenlijk bang voor was. 'Ja, waar ben ik bang voor?' vraagt ze zich luidop af in de eerste aflevering. Het is het startschot van de reeks. 'Uit angst wordt er gezwegen aan de kant van de nazaten van slavenhouders én de nazaten van tot slaaf gemaakten', vertelt Maartje me in een telefoongesprek. Maar in dat zwijgen zit een verschil. 'In mijn familie is

het zwijgen een vorm van toedekken. De goede vrede willen bewaren, misschien uit schaamte.' In de podcast vat een scène met de moeder van Maartje dit treffend samen. 'Er is niets meer aan te doen, aan dat hele slavernijverleden. Dat is gebeurd. Al die mensen zijn dood. Waarom moet dat opgerakeld worden?' vraagt de moeder. Waarop Maartje antwoordt: 'Omdat het nog niet opgerakeld is.'

De luisteraar wordt meegenomen in een zoektocht naar een ingewikkeld verleden

'Langs de Surinaamse en Surinaams-Nederlandse kant was er meer interesse in het verleden', zegt Maartje in ons gesprek. 'Sommigen waren nieuwsgierig, anderen verscholen zich achter platitudes, zoals langs de witte kant: het verleden moest nu maar rusten, het was zo lang geleden.' Ondertussen is er een dikke eeuw over het slavernijverleden in Nederland gezwegen, waardoor zoveel verloren is gegaan. Kunnen we hier over trauma spreken? Maartje: 'Ik ben persoonlijk niet getraumatiseerd door het slavernijverleden. Maar het gaat wel over een nationaal trauma, en dat ligt in ons Nederlanders opgeslagen. Het is een emotionele laag waarvan je niet altijd weet waar die vandaan komt, maar die je handelen en je zienswijze vandaag de dag ten opzichte van zwarte mensen bepaalt.'

Persoonlijk én bovenpersoonlijk

Waarom koos Maartje dan toch om zelf een personage te worden in haar verhaal, vraag ik. 'Op dat moment was dit het enige verhaal over het slavernijverleden dat ik *kon* vertellen', zegt Maartje. 'Ik vond niet dat

ik me de geschiedenis van een ander mocht toe-eigenen.' Bovendien wilde ze het verhaal niet alleen vertellen. Zonder een evenwaardige Surinaamse stem kon ze geen oprechte confrontatie met het verleden aangaan. Maartje zocht naar nazaten van de mensen die op de plantage van haar voorouders gedwongen moesten werken. Ze hoefde niet ver te zoeken. Haar leeftijdsgenoot Peggy Bouva werd Maartjes partner in de zoektocht. Samen probeerden ze hun verweven familiegeschiedenissen te vervolledigen en te begrijpen. Hun zoektocht leidde hen door archieven in Nederland, langs familieleden en historici tot aan de oude plantage in Suriname. Tegelijk zochten ze naar een manier om erover te praten. Meer dan een gesprekspartner werd Peggy ook medemaker, en bepaalde ze samen met Maartje de richting die de podcast uit moest gaan. Aan de telefoon verzekert Peggy me dat hoewel ze stevig konden discussiëren in de podcast, ze het altijd eens waren over hun aanpak. En al doken ze in een duister hoofdstuk van hun gedeelde geschiedenis, toch was de tocht helend voor haar.

'Nog lang niet iedereen in onze maatschappij heeft toegang tot deze kennis over de geschiedenis, maar misschien kan deze vorm daarbij helpen', denkt Peggy hardop aan de telefoon. Podcasts worden steeds populairder en laagdrempeliger. 'Mensen luisteren makkelijker naar iemand die een verhaal vertelt dan dat ze een historisch boek lezen of een documentaire bekijken.' Bovendien mag je de impact van een echte getuigenis niet onderschatten. 'Een stem kan je raken, meer dan



Foto: Brian van den Leijf/VPRO

Albertine Duin-van Lynden, Peggy Bouva, Diana Joval, John Rijssel en Maartje Duin op de plantage Tout Lui Faut.

als je de woorden op papier ziet staan. Een stem kan woede en verdriet in zich dragen.' Volgens Peggy kan een podcast zo helpen om bovenpersoonlijk te denken en empathie op te brengen, ook al heb je de gebeurtenissen zelf niet meegemaakt. Maartje hoopt dat hun gezamenlijke zoektocht een begin kan zijn. 'Het begin van een soms twijfelende of ongemakkelijke dialoog waar woorden gezocht worden voor een complex verleden.'

De menselijke beleving vertalen

De traumatische gebeurtenissen uit de podcast *Fatherland* zijn recenter. Tegen de achtergrond van het groeiende conflict in Rwanda probeert de jonge Amelia Umuhire haar vader Innocent Seminega te leren



kennen als jonge student in de jaren tachtig, leraar, echtgenoot en ouder, tot aan zijn dood door toedoen van de Hutu-extremisten tijdens de genocide in 1994. Amelia gebruikt haar persoonlijke herinneringen, de stem van haar moeder en familieleden, de brieven die hij aan zijn Belgische studiegenoot Marc schreef. Haar vader was linguïst. Hij dacht na over het verschil tussen orale en literaire cultuur en schreef brieven in het Frans. Een taal waar hij van hield maar die tegelijk ook de taal van de kolonisator was. Amelia neemt die fascinatie voor taal mee in de documentaire. Als jonge polyglot mengt ze Kinyarwanda (de nationale taal van Rwanda), Duits (de taal van het land waar ze als kind naartoe vlucht), Engels en Frans. Taal wordt vaak meer dan enkel de woorden op zich. In een flard uit een Britse televisie-uitzending uit 1994 staat de moeder van Amelia een Engelse journalist te woord over het verlies van haar man en het merendeel van haar familie. Meteen herken ik de typische taal van de oorlogsverslaggeving op de nationale omroep. Maar in de context van de doorleefde getuigenis van Amelia klinken de woorden van de journalist sentimenteel en bijna neerbuigend. We worden geconfronteerd met het perspectief van een witte journalist die hen 'geschiedte protagonisten' vond voor 'een verhaal van overlevers, een mengeling van gruwel, compassie en hoop waar het Westen zo gek op is', zegt Amelia. Zo toont ze ons de kracht van de persoonlijke invalshoek van deze podcast: zonder veel uitleg dwingt Amelia ons te luisteren naar wat er zich achter en tussen de woorden bevindt.

Fatherland is opgesteld als een brief aan Amelia's vader. Zij kent hem slechts van foto's en de correspondentie met zijn studiegenoot Marc. Tot Marc haar een opname stuurt waarin haar vader zijn thesis verdedigt aan de universiteit van Louvain-la-Neuve. Op een wat verweerde tape horen we Innocent vertellen over hoe de

tong een orgaan is dat de menselijke beleving kan vertellen. 'Het is een expressie van mond naar oor, zonder andere ondersteuning.' De zachte melodieuze stem van Innocent op de oude opname is ontroerend. Opeens ontvouwt zich een volledige persoon, wetenschapper, vader, partner en vriend die na meer dan twintig jaar nog steeds wordt gemist. Het horen van zijn stem op de oude tape grijpt me naar de keel. 'Het wordt algemeen aangenomen dat de orale literatuur zich in een lager ontwikkelingsstadium van cultuur dan de geschreven literatuur bevindt', vertelt Innocent verder.

Beide audioverhalen zijn een eigenzinnig artistiek product

'Maar dat is niet de enige manier om ernaar te kijken.' *Fatherland* en *De plantage van onze voorouders* zijn allebei podcasts waarin de maker zelf het verleden begint op te delven en zich zelf zo in dat verleden een plaats geeft. En hoewel ze een gelijkaardige audiovorm gebruiken, zijn ze tegelijk erg verschillend. Amelia Umuhire vertaalt de recente traumatische geschiedenis naar een persoonlijke brief, Maartje Duin maakt een historisch en journalistiek product in acht afleveringen. Amelia zoekt en puzzelt en rouwt nog steeds, terwijl Maartje met een zekere afstand kijkt naar het grotere maatschappelijke debat. Maar beide audioverhalen zijn ook een eigenzinnig artistiek product. We horen niet alleen de stemmen van de geïnterviewden in al hun variatie, taal en emotionaliteit, maar ook de reacties van Maartje en Amelia. Vermengd met muziek, flarden uit het nieuws en omgevingsgeluid dragen de stemmen nog meer betekenis in zich dan de woorden alleen. Een expressie van mond tot oor, met de kracht van een persoonlijke ontmoeting.



REFERENTIES

De plantage van onze voorouders, Maartje Duin i.s.m. Peggy Bouva voor propektor/VPRO (2020): vpro.nl/programmas/de-plantage-van-onze-voorouders->

Fatherland, Amelia Umuhire voor Deutschlandfunk Kultur (2018): radioatlas.org/fatherland->

5 vragen aan Victor Jammers

‘Uiteindelijk ben ik hoopvol gestemd’

Victor Jammers was tot voor kort projectleider van de EU Centre of Expertise for Victims of Terrorism, dat begin dit jaar door de Europese Commissie is gestart. Eerder was hij directeur en bestuurslid van Slachtofferhulp Nederland. Inmiddels werkt hij bij GGD GHOR Nederland als coördinator van het Beleidsteam van de COVID-19 Programma Organisatie.

Wat is de meerwaarde van een gecoördineerde Europese aanpak van slachtofferhulp ten opzichte van een nationale?

‘Bij het expertisecentrum ontwikkelen we een handboek en trainingen voor de verschillende lidstaten van de Europese Unie: hoe kunnen ze de ondersteuning van slachtoffers van terroristische misdrijven verbeteren, ook over de grenzen heen? Bij de aanslagen in Parijs in 2015 waren er heel wat mensen die daar op bezoek waren en direct na de aanslag zijn teruggereisd naar het land waar ze woonden. Zij kwamen er pas later achter dat ze rechten hadden op grond van Europese regelgeving: recht op hulp, op financiële compensatie en op ondersteuning in het strafproces. Dat willen wij veel beter georganiseerd krijgen.’

Wat is de grootste impact van terrorismedreiging op een samenleving?

‘Uiteindelijk is de grootste impact dat mensen bang worden en bepaalde plekken of situaties gaan mijden. En, misschien nog wel belangrijker: er kan verdeeldheid ontstaan in de samenleving. Bijvoorbeeld tussen de bevolkingsgroepen waar de aanslagplegers mee geassocieerd worden en de groepen waar de slachtoffers zijn gevallen.’

Welke verschillende vormen van erkenning voor slachtoffers bent u gedurende uw carrière tegengekomen?

‘Er zijn oneindig veel vormen: bijvoorbeeld dat slachtoffers in de rechtszaal mogen vertellen wat een misdrijf met hen heeft gedaan. Ook de betrokkenheid van de overheid kan een vorm van erkenning zijn. Zo werd de aanwezigheid van de koning en de koningin bij de informatiebijeenkomst na de crash met de MH17 ook als een vorm van erkenning ervaren. Ook de manier waarop de media omgaat met



Victor Jammers

de verslaggeving over een misdrijf kan bijdragen aan erkenning. Bij terrorismezaken is er vaak onevenredig veel media-aandacht voor de daders. Bij de meest recente aanslagen komen slachtoffers nu nadrukkelijker in beeld.’

Wat is u dit jaar opgevallen met betrekking tot zorg aan degenen die besmet zijn met COVID-19?

‘De laatste tijd is er meer aandacht voor de familieleden van degenen die ernstig ziek zijn geworden, en voor het feit dat sommige mensen die hersteld zijn nog lang de medische en mentale gevolgen ervan ondervinden. Het is goed en terecht dat hier nu aandacht voor komt na die eerste periode van acute crisis, en ook voor alle mensen die hulp gegeven hebben. Net zoals je na een terroristische aanslag ook rekening moet houden met politiemensen en ambulancepersoneel, die in de acute fase hulp hebben verleend.’

Welke elementen uit uw werk geven u hoop voor de toekomst?

‘Als je alleen kijkt naar de dag van vandaag, dan word je misschien somber. Maar er zijn vooral veel lichtpuntjes: de rechten van slachtoffers van criminaliteit zijn de afgelopen tien jaar flink uitgebreid. Grote landen, ook Nederland, hebben inmiddels structuren ingericht om slachtoffers van aanslagen beter te ondersteunen op alle terreinen. Dus uiteindelijk ben ik hoopvol gestemd. Als je een beetje afstand neemt en terugblijkt, dan zie je dat er echt ontzettend veel vooruitgang is geboekt.’

Zijn de beoefenaars van psychiatrie voldoende op de hoogte waar hun denkbeelden vandaan komen? Psychiater Glenn Helberg denkt van niet. Hij pleit voor zelfonderzoek naar de heilige huisjes die ieder van ons heeft.

Een gesprek met Glenn Helberg

‘Mens-zijn is moeilijk geworden’

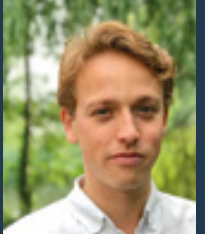
‘Nee!’ roept Helberg op bezwerende toon tegen Khady en mij, ‘je naam, je achternaam wil ik horen. In de slavernij is alles van ons afgepakt. Mijn achternaam pakken ze niet van me af! Sagna zeg je?’ Het gesprek is daverend van start gegaan terwijl we naar de huiskamer lopen, waar we vanuit twee fauteuils uitkijken op een portret van Nelson Mandela, gekleurde standbeeldjes van koeien in de boekenkast, op voorbijvarende schepen op het IJ, en op Helberg, die praat, oreert, maar ook luistert omdat hij wilt weten wie wij zijn. Helberg, een van de meest geëngageerde psychiaters in Nederland, zet zich naast zijn werk als therapeut in voor de zwarte gemeenschap en bestrijdt de westerse normen en witte blik in psychiatrie en samenleving. Zijn ideeën zijn in het jaar van de Black Lives Matter-protesten onverminderd relevant.

‘Mijn heilige huisjes mogen in de behandeling geen rol spelen’

In een webinar gaf hij onlangs een voorbeeld van de witte blik. Hij vertelde hoe hij als student door zijn opleiders werd aangesproken. Ze vroegen hem hoe het kon dat zijn therapieën zo goed werkten, want ze vonden Helberg zo druk, hoorden hem om de gang

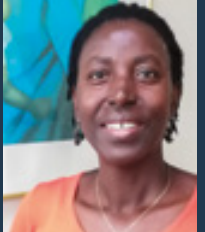
Bart Nauta

Beleidsonderzoeker/adviseur bij ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld en eindredacteur van Impact Magazine



Khady Sagna

Sociaal psychiatrisch verpleegkundige bij ARQ Centrum'45



Bron: Merlijn Doornik/ANP

Glenn Helberg

lachen, wat indruiste tegen het westerse beeld van de ingetogen therapeut. ‘Ik vond dat zo herkenbaar’, geeft Khady toe, waarop Helberg reageert met: ‘Het ontroert me dat je dat zegt, weet je dat? Je kan plezier hebben in verdriet, dat kan niemand van de patiënt afpakken. Ze hebben al zoveel meegemaakt, waarom mag er niet gelachen worden?’

Helberg pleit voor gelijkwaardigheid tussen patiënt en therapeut, en is een voorstander om minder volgens de boeken en hun westerse ideeën te werken. 'We moeten ons afvragen waar de onderliggende denkbeelden in de psychiatrie vandaan komen. Er is een witte norm in de medische wereld. We moeten dekoloniseren, voorbij de westerse blik gaan. Psychiatrie is zo westers van aard dat het niet altijd de hulp kan bieden die je wilt bieden aan mensen die niet westers of wit zijn. Veel beoefenaars weten ook niet welk racisme in de psychiatrie zelf zat.'

'Neem drapetomanie. Tijdens de lezingen die ik geef, vraag ik aan de zaal wat dit betekent en mensen weten het niet. Het is de onbedwingbare lust van de slaaf om te vluchten, een diagnose die gesteld werd in de 19e eeuw. Mensen zeggen: joh, dat is iets van vroeger. Maar op Curaçao maakte ik zelf mee dat een witte collega zei dat zwarte mensen geen depressies hadden, want depressie kon je volgens hem aflezen aan hoe onverzorgd iemand overkomt, terwijl zwarte mensen altijd zo gepoederd en geparfumeerd de behandelkamer in kwamen. Dus depressie was uitgesloten.'

'Woorden moeten niet veinzen dat er gelijkwaardigheid is, terwijl die er in werkelijkheid niet is'

'Dan ben je net zo drapetomanisch bezig als vroeger, omdat dit idee over depressie uit een bepaalde blik is voortgekomen. In dat idee schuilt een oordeel over het karakter, de geest en de ziel van zwarte mensen. De hele psychiatrie zit er vol mee. Waar had de patiënt voorheen zoveel plezier aan, maar nu niet meer? Daar moet je vragen over stellen!'

Dan plots: 'Zeg, heb je dit wel opgenomen?' Het leek mij onbeschoft om het opnameapparaat, dat roerloos op de stoelleuning lag, zonder toestemming aan te doen. Hem in de rede vallen om toestemming te vragen was mij nog niet gelukt. 'Hoe kon je dat nou doen?' briest Helberg met een fijn gevoel voor theater. We beginnen hard te lachen.

Helberg vertelt verder: 'Als je 'kleurenblind' bent, dan ben je niet bereid om werkelijk te ontdekken wie die ander is. Wie je bent heeft wel degelijk met kleur of afkomst te maken. Als een psychiater mij zegt dat hij kleurenblind is, dan heb ik daar mijn twijfels bij. Kleurenblindheid kan voor de behandelaar een heilig huisje zijn en hem verhinderen de ander echt goed te begrijpen. Als

therapeut moet ik onderzoeken waar alle dingen die ik geloof vandaan komen. Mijn heilige huisjes mogen in de behandeling geen rol spelen.'

Khady veert op van enthousiasme: 'Waarom hoor ik dit allemaal nu voor het eerst? Dit stukje heb ik gemist in mijn opleiding. Ik heb vooral geleerd om volgens het protocol te werken. Hoe moet het dan wel?'

Helberg: 'Ik zeg daarom tegen iedereen: je moet interactiespecialist worden. Kijk, luister, praat. Denk niet dat je het weet met de protocollen in de hand, maar ga zoeken! Als iemand een bepaalde manier van voelen of handelen heeft, vraag je dan af hoe je daar dichterbij kunt komen. Praten is luisteren, volgens de ubuntu-filosofie. Luisteren ook naar jezelf, als je met de ander praat.'

'Therapie is een samenkomst tussen leraar en leerling. Soms leer ik de patiënt iets, maar die rol kan ook veranderen, dan leert de patiënt mij iets. Al die verhalen die ik gehoord heb, wat een rijkdom. Iemand die de oorlog in Oost-Afrika is ontvlucht en helemaal naar Nederland is gekomen. Weet je hoeveel kracht en skills zij heeft ontwikkeld?'

Het verleden is belangrijk in uw denken. Wat is de doorwerking van het slavernijverleden?

'Tja, de doorwerking, wat kan ik erover vertellen? Ik noem het de rode draad, het is geen zwarte bladzijde, het gaat elke dag door, die psychologische processen spelen nog elke dag en zijn gaan vastzitten. We blijven het verhaal van de zwarte mens ontkennen. Dat is voor mij de definitie van doorwerking.'

'Over de hele wereld zien we dat er een ontkenning heeft plaatsgevonden van zwarte mensen. Er zijn allerlei dingen in de geschiedenis gebeurd waarvan we doen alsof ze niet gebeurd zijn. Als mij verteld wordt dat racisme niet bestaat, dan wordt ontkend dat ik er last van heb. Dan ontken je mij, want mijn last bestaat zogenaamd niet.'

Er wordt gezegd dat zwarte activisten polariseren, maar we zouden dat moeten omdraaien. We polariseren niet, nee, eindelijk worden we gezien, eindelijk bestaan we. Erkenning is gezien en gehoord worden, iemand die naar je luistert.'

U pleit voor het luisteren naar elkaar, voor de openheid tussen mensen, ook buiten de behandelkamer. Ik heb er zo weinig vertrouwen in dat we dat kunnen in een samenleving waarin groepen zo gesloten tegen over elkaar staan.

Black Lives Matter
demonstratie in
Amsterdam, 1 juni 2020.



Bron: Shutterstock

‘Sinds wanneer is empathie moeilijk? Sinds wanneer is compassie moeilijk? Mens-zijn is niet moeilijk, maar mens-zijn is moeilijk geworden. Leren zien, leren kijken, dat is belangrijk, voor iedereen.’

‘Ik bekijk het racisme en waarom mensen zo gemeen kunnen zijn in de maatschappij vanuit de psychologie. Als je elkaar in de ogen aankijkt, moet je elkaars menselijkheid erkennen. Racisme is een kwestie van je empathie uitschakelen, jezelf onmenselijken om een ander te kunnen onmenselijken.’

‘We polariseren niet,
eindelijk worden we gezien,
eindelijk bestaan we’

Hij pakt zijn iPad erbij, schuift zijn leesbril op zijn neus en leest voor uit een artikel uit *De Correspondent* over Jacinda Ardern, de premier van Nieuw-Zeeland: “Het idee dat macht niet samen kan gaan met compassie, mildheid en empathie”, zegt Ardern, “is iets wat ik weiger te accepteren.” Helberg kijkt op van zijn iPad en zegt: ‘Ze behandelt niet één patiënt, nee, ze behandelt een heel land. Voor haar is compassie, mildheid en empathie de norm.’

Toch hoop ik dat er een tijd komt dat we wit en zwart als concepten niet meer nodig hebben. Het gebruik van zwart en wit lijkt mij de openheid tussen mensen in de weg te staan.

‘Die tijd, een einde van zwart en wit, kan pas komen als er radicale gelijkwaardigheid is. Voor die tijd komt moet

ik duidelijk maken dat er ongelijkheid bestaat, want anders zijn we bezig het onder het tapijt te vegen. Woorden hebben betekenis, hebben energie, die woorden moeten niet veinzden dat er gelijkwaardigheid is, terwijl die er in werkelijkheid niet is. We zien meer dan ooit, door het opkomende nationalisme, dat we de woorden zwart en wit niet kunnen wegdenken. Nog niet.’

Hij stopt even en zegt: ‘Meerdere keren had je het over openheid of geslotenheid. Dat zegt veel over jou, Bart, wat voor jou belangrijk is. Vertel me dus hoe jij je verhoudt tot die woorden, waar komen ze vandaan?’

Openheid is belangrijk voor mij, hoewel ik zelf ervaar ik dat het lastig is om echt open te zijn, naar mezelf en naar anderen. Moeilijk ook om open te zijn over mijn Indische familiegeschiedenis, omdat het zo pijnlijk is.

‘Ik vind het mooi om te horen hoe jij je verhoudt tot jouw achtergrond. Ik wil dus dat mensen in de psychiatrie ook gaan snappen waar hun woorden en hun blik op de wereld vandaan komen. Elk woord dat we gebruiken komt uit ons verleden. Daarom is die achternaam zo belangrijk, er zit geschiedenis in. Je kunt er bijna een therapie mee beginnen.’

‘Maar we vragen...’ Helberg zet een strenge hautaine doktersstem op: “Wat is uw naam, uw geboortedatum, heeft u deze of die klachten?” Terwijl een naam de hele sessie zou kunnen vullen, maar dat mag niet volgens het protocol. Als ik in therapie naar je naam zou vragen, komen we direct bij je familiegeschiedenis. Al die achtergrond, al dat verleden: dáár moeten we het over hebben.’

Bij het snuffelen op de website van Poetry International werd mijn aandacht getrokken door een gedicht van Jonathan Griffioen. In *Gedichten met een mazda 626* stelt hij deze vraag:

is het (oplopen van een trauma) niet zo iets als voor het eerst klaarkomen? het gebeurt je en je weet wat het is?

Nou ben ik het op zich niet helemaal met de dichter eens dat het altijd duidelijk is wat er gebeurt wanneer je voor het eerst klaarkomt. Er zijn genoeg jongens die hun eerste natte droom hebben en denken dat ze in bed hebben geplast. Maar toch: Jonathan, goed dat je het vraagt!

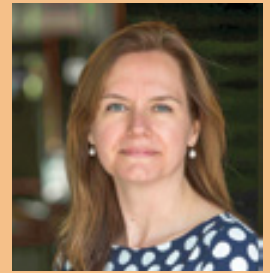
Goede vraag

Als we de kwestie van het klaarkomen even negeren, luidt de vraag: weet je wáanneer je een trauma oploopt dát je een trauma oploopt? Het antwoord is niet zo eenduidig. Er zijn gebeurtenissen die inslaan als een bom. Iemand springt voor jouw neus voor de trein. Je verliest de macht over het stuur en rijdt tegen een boom. Na een avondje stappen word je gedwongen tot seks. Dergelijke gebeurtenissen zijn schokkend en worden op het moment zelf ook zo ervaren. Toch wil dat niet altijd zeggen dat je een trauma oploopt. Het gros van de mensen die blootgesteld worden aan schokkende gebeurtenissen kan die gebeurtenissen goed verwerken en ontwikkelt nooit een posttraumatische stressstoornis.

Maar in ons werk zien wij vaak mensen voor wie het niet zo zonneklaar was dat ze een trauma opliepen. Zolang ze zich konden herinneren werden ze verwaarloosd en kregen ze klappen. Ze spoedden zich met hun collega's van de ene lijkvinding naar de andere. Ze stonden continu op scherp tijdens wat een vredesmissie heette te zijn. Een hele tijd ging het wel, hoewel ze schrikachtig waren, te hard werkten, en nooit echt spontaan lachten. Pas toen het echt niet meer ging en ze bij een psycholoog allerlei moeilijke vragen hadden beantwoord, drong het tot hen door: verdomd, ik heb daar een trauma opgelopen.

In het ontroerende boek *Austerlitz* van W.G. Sebald beschrijft de hoofdpersoon, een Joodse man die als vierjarige met de kindertransporten naar Engeland is vervoerd, het moment waarop hij beseft hoe getraumatiseerd hij is: 'Ik herinner mij slechts dat ik mij (...) dwars door een doffe verdwazing heen bewust werd van de verwoesting die het verlaten-zijn in de loop van al die voorbije jaren in mij had aangericht (...). Ik merkte nu (...) hoe weinig oefening ik had in het herinneren en hoezeer ik vermoedelijk juist altijd mijn best had gedaan om mij zo weinig mogelijk te herinneren.' In haar boek *Erkenning* schrijft historica Jolande Withuis over de aantrekkingskracht van de PTSS-diagnose en de bijbehorende erkenning. Maar veel mensen die een trauma hebben opgelopen, realiseren zich niet dat ze die diagnose en die erkenning verdienen. Het vermogen van mensen om hun trauma's te ontlopen is heel groot.

Dus, Jonathan, om op je vraag terug te komen: een trauma oplopen is soms als klaarkomen maar vaak ook niet. Nog andere vragen?



Jackie June ter Heide

Klinisch psycholoog en theoloog en als behandelaar en senior onderzoeker werkzaam bij ARQ Centrum'45

Marieke Zoodsma

Cultureel antropoloog gespecialiseerd in genicidestudies en promovenda aan Tilburg University.



Erkenning als essentieel onderdeel van politieke excuses

President van El Salvador Mauricio Funes bood in 2012 excuses aan voor de massamoord in 1981 in het bergdorp El Mozote.

‘Verschillen die lang geleden zijn veroorzaakt, zitten ons nog altijd in de weg. En we kunnen pas samen vooruit, als we zonder vrees onze geschiedenis erkennen, en er over durven spreken.’

Minister Ingrid van Engelshoven in haar toespraak tijdens de Nationale Herdenking Slavernijverleden, 1 juli 2020.¹

Het aanbieden van excuses door de Nederlandse regering voor het slavernijverleden was een veelbesproken onderwerp in de aanloop naar Ketj Koti dit jaar, de nationale herdenking en feestdag ter viering van de afschaffing van de slavernij. De viering viel ook samen met wereldwijde demonstraties van de Black Lives Matter beweging, als reactie op de moord op de Amerikaanse George Floyd, en daarmee ook met een opleving van het racisme-debat in Nederland. De Tweede Kamer besloot uiteindelijk geen excuses voor het slavernijver-

leden aan te bieden, want, zo betoogde Rutte tijdens het Kamerdebat op 1 juli, ‘kun je mensen die vandaag leven hiervoor verantwoordelijk houden?’. In plaats van excuses, sprak Minister Van Engelshoven daarom in haar toespraak over getuigenis geven aan het verleden en het erkennen van onze geschiedenis. Dit besluit van de Nederlandse overheid is een opvallende keuze. Het aanbieden van politieke excuses is de afgelopen decennia een wereldwijde trend geworden, waarbij landen zowel onder elkaar als binnen de eigen

landsgrenzen spijt betuigen van misdaden uit het al dan niet recente verleden. Met name sinds het einde van de Koude Oorlog zijn slachtoffers van mensenrechtenschendingen steeds nadrukkelijker om excuses gaan vragen en zijn steeds meer landen deze ook gaan aanbieden. In een database die ik voor mijn promotieonderzoek aan Tilburg University heb aangelegd staan nu ongeveer 330 politieke excuses, die door ruim 70 landen over de hele wereld zijn aangeboden. Meer dan 75% van deze excuses zijn in de afgelopen twintig jaar gemaakt.

Politieke excuses worden in alle vormen en maten en over de hele wereld aangeboden. Landen als Argentinië, Oeganda, Noorwegen maar ook Noord-Korea en Irak hebben excuses aangeboden. Politieke excuses verschillen niet alleen in hoe ze worden geuit maar ook in de reacties die ze oproepen. Er lijkt daarmee voor politieke excuses, zoals met veel zogenaamde mechanismes van *transitional justice* (denk bijvoorbeeld aan waarheidscommissies of herstelbetalingen), geen *one size fits all* te zijn. Politieke excuses kunnen bij slachtoffers en nabestaanden in belangrijke psychologische behoeftes voorzien, bijvoorbeeld omdat daarmee hun leed wordt erkend en hun waardigheid, reputatie en rechten worden (her)bevestigd.² Daarnaast kan het betuigen van spijt worden gezien als een signaal dat zij een gelijkwaardig onderdeel zijn van de morele gemeenschap,

een belangrijke stap naar een gezamenlijke toekomst en verzoening. Maar hoe groot is deze transformatieve kracht van excuses? Welke elementen zijn essentieel voor slachtoffers, nabestaanden en voor niet-slachtoffers? Kunnen excuses effectief zijn bij het verwerken van leed en leiden tot verzoening?

Het aanbieden van politieke excuses is de afgelopen decennia een wereldwijde trend geworden

Het doorbreken van stilte door erkenning

Voor het onderzoeksproject *Political Apologies across Cultures*, waar mijn promotietraject deel van uitmaakt, legden wij deze vragen voor aan mensen in El Salvador, Zuid-Korea en het Verenigd Koninkrijk. In elk van deze landen is de afgelopen decennia excuses gemaakt voor staatsgeweld in het verleden. De casus in El Salvador had betrekking op de massamoorden die werden gepleegd tussen 10 en 12 december 1981 in de omgeving van het bergdorpje El Mozote tijdens de Salvadoraanse burgeroorlog. Hierbij kwamen meer dan duizend mannen, vrouwen en kinderen om het leven. De Salvadoraanse president Funes bood in 2012 zijn excuses aan voor het bloedbad. In Zuid-Korea richtten we ons op

Woonwijk in de Noord-Ierse stad Derry.





Foto: Marjoleke Zoosdama

Monument ter herdenking van de slachtoffers van de Jeju 4.3 Uprising in Zuid-Korea.

de massamoorden die plaatsvonden op het zuidelijke eiland Jeju eind jaren veertig en begin jaren vijftig, tijdens de scheiding van de twee Korea's. Tijdens deze *Jeju 4.3 Uprising* kwamen naar schatting 30.000 eilanders om het leven. In 2003 reisde president Roh Moo-Hyun af naar het eiland om excuses aan te bieden. In het Verenigd Koninkrijk richtten we ons op *Bloody Sunday*, 30 januari 1972, de dag waarop Britse troepen demonstranten doodschoten in de Noord-Ierse stad Derry. Premier Cameron bood in 2010 in het Britse *House of Commons* excuses aan voor deze gebeurtenissen.

In alle drie de gevallen spraken we met slachtoffers en nabestaanden van het geweld en met niet-slachtoffers. Wat bleek? Voor zowel slachtoffers als niet-slachtoffers in deze landen waren de excuses vooral belangrijk vanwege de publieke erkenning van de gebeurtenissen en het leed dat dit heeft veroorzaakt. De excuses waren daarmee een belangrijk moment waarop het zwijgen eindelijk werd doorbroken en waarbij er openlijk en op nationaal, officieel niveau werd gesproken over de misdaden die waren begaan. Voor de slachtoffergroep betekende dit eindelijk erkenning van hun leed, voor de niet-slachtoffergroep betekende dit erkenning van een geschiedenis die hun in sommige gevallen zelfs nog onbekend was. Tijdens onze gesprekken kwam ook naar voren dat het niet alleen belangrijk is dat de gepleegde misdaden

worden benoemd maar dat deze ook worden veroordeeld. Zo sprak president Funes van El Salvador bijvoorbeeld in zijn speech over 'de grootste massamoord in de hedendaagse geschiedenis van Latijns Amerika' en dat 'hier, de allergeest zonde is begaan'.³ Premier Cameron van het Verenigd Koninkrijk verklaarde dat 'wat is gebeurd nooit had mogen gebeuren' en dat 'de families van de overledenen niet hadden hoeven leven met de pijn en het leed van die dag en van levenslang verlies'.⁴ En in Zuid-Korea benadrukte president Roh Moo-Hyun dat 'veel onschuldige burgers van Jeju waren opgeofferd' en dat hij zal 'bidden dat de onschuldige slachtoffers hun eindelijke rustplaats zullen vinden'.⁵ De woorden van deze staatsleiders werden door veel van onze respondenten gezien als een krachtige eerste stap naar dialoog en een gedeeld narratief over het geweld dat is gepleegd.

Politieke excuses op een precare weegschaal

Niet iedereen die wij spraken was even positief over de aangeboden excuses. Dat komt onder meer omdat in politieke excuses vaak een nieuw narratief over (zeer) omstreden gebeurtenissen wordt gecreëerd. Waar voor slachtoffers en nabestaanden het excuus daarmee een positieve omslag van ontkenning naar erkenning betekent, kan dit voor niet-slachtoffers het onnodig oprakelen van het verleden betekenen en daarmee het

openhalen van pijnlijke oude wonden. Een belangrijke factor hierbij is dat voor alle drie door ons onderzochte casussen het nationale leger de orders had uitgevoerd en de misdaden gepleegd. Dit zorgt voor een precare situatie binnen een samenleving waar de gemoederen tussen de verschillende belangengroepen soms hoog kunnen oplopen. De precieze formulering van politieke excuses (wat wordt er gezegd en hoe) wordt daarom zeer nauwkeurig op een weegschaal gelegd, zowel door de schrijvers van het excuus als door de verschillende stemmen in de samenleving zelf. Dit zie je bijvoorbeeld in reacties in de media.

Politieke excuses kunnen bij slachtoffers en nabestaanden in belangrijke psychologische behoeftes voorzien

Uit het onderzoek bleek dat er ook een aantal verschillen waren tussen de landen in hoe de excuses werden gewaardeerd en wat deze hadden bewerkstelligd. Zo benadrukten respondenten in Noord-Ierland dat de omgekomen slachtoffers door het excuus eindelijk onschuldig waren verklaard: voor een lange tijd waren zij bestempeld als IRA-terroristen. In Zuid-Korea vertelden de respondenten dat de excuses hadden geholpen om de eer van de omgekomen slachtoffers en hun familie te herstellen. In deze gesprekken werd vaak gerefereerd naar het herstellen van 'han', een specifiek Koreaanse conceptie van rouw en verdriet na het verlies van familieleden en dit kan worden doorgegeven van generatie op generatie. In El Salvador legden de respondenten nadruk op hoe het excuus was aangeboden: de president was speciaal naar het afgelegen bergdorpje afgereisd om de getraumatiseerde gemeenschap toe te spreken. President Funes, bewust van dit aanwezige trauma, had daarnaast aan zijn beveiliging gevraagd om geen legeruniform aan te trekken maar in neutraal wit te komen. Hij had tranen in zijn ogen toen hij zijn speech uit sprak. Dit maakte grote indruk op de lokale gemeenschap.

Conclusie

Er zijn zowel overeenkomsten als verschillen te vinden tussen deze drie verschillende landen in de uitvoering en evaluatie van politieke excuses. Het erkennen van de begane misdaden en het leed wat dit heeft veroorzaakt blijkt hierbij een gemeenschappelijke factor. De drie staatsleiders brengen dit ieder op een eigen manier over, maar de kern blijft het expliciet erkennen van het

grove geweld dat is gepleegd en de vele mensenlevens die daarbij zijn omgekomen. Dit is wat vooral de ontvangers van de excuses als essentieel bestempelen. Ook in de geciteerde woorden van Van Engelshoven hierboven weerklinkt dit sentiment.

Het leed van slachtoffers en nabestaanden werkt vaak nog zodanig door in het heden – bijvoorbeeld in de vorm van racisme, discriminatie, identiteitsverlies of trauma – dat erkenning van deze erfenis een belangrijke stap is in de richting van verwerking en verzoening. Ook is het een belangrijke stap in de richting van een breed maatschappelijk gedragen open dialoog over het gepleegde geweld en de nasleep ervan.

Door het debat over het wel of niet aanbieden van excuses te stelen op kwesties als verantwoordelijkheid en schuld, wordt aan de essentie van het aanbieden van excuses voorbij gegaan: het erkennen van wat er in het verleden is gebeurd en daarmee het op gang brengen van een dialoog tussen de verschillende betrokken groepen. Politieke excuses fungeren hierbij niet als afsluiting, maar als een fundamenteel begin van een gezamenlijke toekomst.

Dit onderzoek is onderdeel van het onderzoeksproject *Political Apologies across Cultures* (www.politicalapologies.com) en wordt mede uitgevoerd door professor Juliette Schaafsma en dr. Thia Sagherian-Dickey. Voor dit project ontving Juliette Schaafsma een Consolidator Grant van de European Research Council.

REFERENTIES

1. Toespraak van minister Van Engelshoven, 1 juli 2020, Amsterdam, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2020/07/01/toespraak-van-minister-van-engelshoven-bij-nationale-herdenking-slavernijverleden>->
2. E.g. Lazare, Aaron (2004) *On Apology*. Oxford: Oxford University Press. Thompson, Janna (2012) *Is Political Apology a Sorry Affair?* *Social & Legal Studies* 21(2) 215-225.
3. Toespraak van President Mauricio Funes, 16 januari 2012, El Mozote, El Salvador, www.registroelmozote.gob.sv/wp-content/uploads/2018/07/discursomfunes.pdf-> (eigen vertaling).
4. Toespraak van Prime Minister David Cameron, 15 juni 2010, House of Commons, Londen, Verenigd Koninkrijk, onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/bjso.12053-> (eigen vertaling).
5. Toespraak van President Roh Moo-Hyun, 31 oktober 2003, Jeju, Zuid-Korea, www.jeju43peace.or.kr/report_eng.pdf-> (eigen vertaling).

Sam de Graaff

Freelance journalist en schreef onder meer voor Het Parool, de Volkskrant en persbureau ANP



Hoe gaat 2020 de geschiedenisboeken in?

Wie op 1 januari 2020 had voorspeld dat het vliegverkeer wereldwijd tot stilstand zou komen, een avondje in een stampvolle kroeg iets uit een ander leven zou lijken en Nederland in een al dan niet gedeeltelijke lockdown zou belanden, was zeer waarschijnlijk voor gek uitgemaakt. Want hoewel ieder jaar zo zijn bijzonderheden heeft gekend, was 2020 wel erg apart.

Uiteraard valt die bijzonderheid grotendeels in één woord samen te vatten: corona. Sinds maart heeft het coronavirus ons leven beheerst. Plots gingen de gesprekken niet over de voetbaluitslagen of over die verplichte maar toch wel gezellige familieverjaardag, maar over het laatste advies van het OMT. Gesprekken vonden bovendien steeds minder in het echt plaats, en steeds vaker online – zeker bij collega's, verre vrienden en kennissen. In 2020 moesten we bepalen of we iemand wel écht wilden ontmoeten.

En toch was 2020 meer dan alleen corona. Neem Black Lives Matter: ook in Nederland gingen mensen mas-

saal de straat op na de dood van de zwarte Amerikaan George Floyd. Ook kwam er door corona en de maatregelen tegen het virus een discussie op gang over onze huidige leefwijze: kunnen we wel op dezelfde voet verdergaan, bijvoorbeeld als het gaat om gelijkheid en het klimaat, of moet er na 2020 iets veranderen?

Wij vroegen vijf experts hoe zij 2020 hebben beleefd, zowel persoonlijk als in hun werk. Wat was voor hen het belangrijkste moment van het jaar? Hun antwoord mag geen verrassing heten: corona zullen we ons nog wel even herinneren. Maar de redenen waarom, die verschillen.

‘Ik hoop dat we later zeggen: corona heeft ons laten zien wat wezenlijk is’

Esther van Fenema, psychiater, lijsttrekker van de politieke partij NLBeter

‘Ergens op een ochtend in april zat ik in Amsterdam in een taxi naar de studio van WNL op Zondag. Het leek wel alsof ik was beland in een science fiction-film: waar de koffietentjes en ontbijtzaken normaal gesproken vol zaten, was de stad nu uitgestorven. Dat contrast, het desolate beeld op een normaal zo vrolijke ochtend, vond ik heel aangrijpend.

De echte gevolgen van de lockdown kunnen we nog niet goed beoordelen. Wel bespeur ik, en collega-psychiaters zien het ook, een aanzwellend onheilsgevoel. Als psychiater kom je al vroeg in aanraking met de rafelranden van de maatschappij. Een deel van de samenleving gaat het goed af, een ander deel niet. Die kloof wordt groter door corona – en daarmee neemt het ongenoegen onder die tweede groep toe.

Ik zie het ook bij patiënten, al moet ik oppassen dat ik maatschappelijke ontwikkelingen niet projecteer op wat



Esther van Fenema

ik zie in mijn praktijk. Wat me wel opvalt: als ik met de crisisdienst contact heb over een opname, vraag ik altijd naar de oorzaak van iemands crisis. Het antwoord is nu bijna altijd corona. Baan kwijt? Corona. Wereldreis afgebroken en depressief? Corona. Alles heeft ermee te maken.

Toch zie ik ook een positieve noot: we delen het leed, wat zorgt voor verbondenheid. Ik hoop dat we op 2020 terugkijken en zeggen: wat waren we eerder toch gericht op consumeren, wat dachten we toch dat we overal recht op hadden. Ik hoop dat we zeggen: corona heeft ons iets geleerd. Het heeft ons laten zien wat wezenlijk is, waar het echt om gaat in het leven: contact en gezondheid.’

‘Na jaren van neoliberalisme lijkt de samenleving weer te geloven in het collectief’

Halleh Ghorashi, hoogleraar diversiteit en integratie bij sociologie aan de VU

‘Corona drukte ons met de neus op bestaande tegenstellingen. Voor mij werd het vluchtelingenprobleem op de Middellandse Zee nog eens pijnlijk zichtbaar. Al die mensen die daar verdrinken, op zoek naar een veilige haven. Als ze toch een haven bereiken, komen ze terecht in kampen waar ook corona heerst. Het schrijnendste voorbeeld was natuurlijk de brand in het Griekse kamp Moria. Dat wij in democratische landen, met zo veel welvaart, die mensen geen waardige plek kunnen geven, dat zegt echt iets.

In democratische samenlevingen zijn processen van ongelijkheid onzichtbaarder geworden. Het zijn niet dictators die mensen uitsluiten, maar subtiele machtsprocessen. Door corona ligt die ongelijkheid onder een



Halleh Ghorashi

vergrootglas. Daar komt reactie op, bijvoorbeeld via Black Lives Matter.

Er is te lang volgehouden dat institutioneel racisme niet bestaat in Nederland, maar het onderwerp heeft nu echt het publieke domein bereikt. Het structurele aspect van racisme wordt benadrukt, in plaats van wijzen naar het individu of naar alleen expliciete vormen van

racisme. Erkennen van institutioneel racisme betekent dat mensen zelfs met de goede bedoelingen anderen kunnen uitsluiten. Het is positief dat mensen wakker zijn geschud: we hebben nu de kans om ongelijkheid structureel aan te pakken.

Terugkijkend op 2020 zien we denk ik twee dingen. Ten eerste: als we ongelijkheid nu niet aanpakken, toont dat het failliet van de democratie, de belofte van gelijkheid.

‘2020 was ook het jaar van Black Lives Matter’

Pepijn Brandon, onderzoeker aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) en assistent professor aan de VU, samensteller van De slavernij in Oost en West over het slavernijverleden van Amsterdam.

‘Natuurlijk is 2020 het jaar van corona, maar Black Lives Matter tekende dit jaar ook. Het protest op de Dam vond ik heel indrukwekkend. Ik stond daar, aan de rand van het plein, met mondkapje op. Het was best griezelig, zo’n mensenmassa na die periode van isolatie. Aan de andere kant vonden mensen het nodig om er te zijn, ondanks het risico.

In de discussie over racisme – is het individueel of systemisch; zit het ingebakken in instituties – was 2020 een keerpunt. De discussie is losgekomen door de protesten. Belangstelling over het slavernijverleden past in deze trend. Dat mensen kritisch naar het verleden kijken, is van belang voor ons zelfbeeld. Zeker voor een stad als Amsterdam, dat hecht aan het imago van openheid en tolerantie. Ons boek biedt daarbij een verdiepingsslag.

Het boek over het Amsterdamse slavernijverleden was een van mijn werkzaamheden. In het voorjaar gaf ik les

Verschillende instituties – van lokale overheden tot de EU – lijken tekort te schieten. Tegelijkertijd, punt twee, zie ik een antwoord vanuit de samenleving. Niet alleen met Black Lives Matter, maar ook via allerlei andere burgerbewegingen, tegen armoede in de wijken bijvoorbeeld, of rondom de opvang van vluchtelingen. Na jaren van neoliberalisme lijkt de samenleving weer te geloven in de kracht van het collectief.’



Foto: Anne van Gelder

Pepijn Brandon

aan Harvard. Fascinerend genoeg kreeg ik van familie en vrienden in Nederland vaak de vraag hoe het bij ons ging. Dan moest ik uitleggen dat het aantal besmettingen per hoofd van de bevolking in Nederland op dat moment niet veel beter was dan in de VS.

De last van de pandemie is in de VS extreem ongelijk verdeeld. Cambridge, waar Harvard is gevestigd, is een wit villadorp, maar veel *essential workers* zijn zwart en hebben geen ziektekostenverzekering. De discussie over de verhouding tussen kleur en armoede is in de VS verder dan hier. Toen in Nederland werd geconstateerd dat er disproportioneel veel mensen met een migratieachtergrond op de IC’s terechtkomen, stelde niemand de vraag hoe het zit met ongelijkheid. Wie werkt als bezorger, wie zit er thuis? Dat vond ik opvallend.’

‘Bestaande scheidslijnen worden dieper tijdens een crisis’

Ismee Tames, senior onderzoeker NIOD, ARQ-hoogleraar Betekenis van Verzet tegen Oorlog en Onderdrukking aan de Universiteit Utrecht



Ismee Tames

‘Toen de lockdown inging, besepte ik: nu is alles anders. Een crisis verandert veel. Bestaande scheidslijnen verdiepen als een samenleving op scherp wordt gezet, zoals tijdens deze pandemie. Waar ongelijkheid en geweld toch al speelt, wordt dat duidelijker en pregnanter. Bovendien gaan mensen reflecteren op de situatie en hun eigen rol in het geheel.

Sommige mensen reageren op de crisis met de gedachte: we gaan het anders aanpakken. Dingen die we als een recht zijn gaan beschouwen, zijn misschien niet houdbaar. Twee keer per jaar op vliegvakantie, is dat nodig? Anderen zetten de hakken in het zand. Ze willen geen verandering, zijn bang er slechter vanaf te komen. Zelf denk ik: willen we echt terug naar de situatie van voor 2020?

Voor mij persoonlijk zijn de veranderingen op som-

mige vlakken ingrijpend en op andere minder. Ik reisde vroeger veel naar het buitenland voor mijn werk. Nu heb ik andere manieren gevonden om met collega’s contact te houden en mijn netwerk zelfs uitgebreid. Door het online werken kan ik werk bovendien beter afstemmen met mijn zorgtaken.

Tijdens het begin van de lockdown was ik minder bezig met thuiswerken of thuisonderwijs. Dat kwam omdat juist toen de situatie van mijn ouders opeens onhoudbaar werd. Ze hebben allebei Alzheimer en moesten naar een verpleeghuis. Dat vergde die weken bijna al mijn aandacht en energie. Ik vraag me nog wel eens af wat er gebeurd zou zijn als dit niet net op het nippertje was gelukt. Daarna kwam pas de periode van aanpassen aan thuiswerken. In plaats van dat me wat was afgenomen, voelde het juist als een kans dingen vanaf nu anders en beter te doen.’

‘De eerste patiënt lag in een Tilburgs ziekenhuis, dat is dan niet anders’

Burgemeester Theo Weterings van Tilburg.

‘De eerste coronapatiënt in Nederland lag in Tilburg. De datum zal ik nooit vergeten: 27 februari 2020. Bruno Bruins, op dat moment minister van Volksgezondheid, kreeg het die avond live op tv te horen; het briefje van Bruins. Uiteraard was het groot nieuws. Tegelijkertijd wisten we dat ook Nederland niet zou ontkomen aan de pandemie, en de eerste patiënt moest ergens vandaan komen. De eerste patiënt kwam uit Loon op Zand en lag in een Tilburgs ziekenhuis, dat is dan niet anders.

De beginperiode van de crisis blijft voor mij heel apart. De situatie in Brabant was nijpend, het aantal patiënten in de ziekenhuizen groeide snel. Vanuit het kabinet kwam het verzoek of we het virus in Brabant wilden proberen in te dammen. Wij introduceerden ‘zeven dagen van sociale onthouding’ – een soort verwijzing naar het carnaval. Niet veel later werden we ingehaald door de realiteit en werd de lockdown landelijk ingevoerd.

Sindsdien hebben we te maken met een ongekende crisis. Toen ik burgemeester was van Haarlemmermeer



Theo Weterings

stortte een vliegtuig van Turkish Airlines neer bij Schiphol. Dat was een vreemd vliegtuigincident – meestal ga je bij dergelijke ongelukken uit van grote aantallen slachtoffers, dat was nu niet het geval – maar uiteindelijk viel ook dat ongeluk binnen de structuren van de crisisbeheersing. Bij de huidige crisis weten we niet wanneer die eindigt. We zijn al maanden bezig, en hebben geen idee of we op de helft zijn.

Toevallig stond in februari een oefening op de rol met het Ministerie van Justitie en Veiligheid. De veiligheidsregio’s zouden oefenen op grootschalige elektriciteitsuitval door inmenging van een vreemde mogendheid. Oefening twee op het lijstje: een pandemie. Beide tests gingen uiteindelijk niet door vanwege corona. Sindsdien zijn we eigenlijk live aan het oefenen.’

Renske Krimp

*Historicus en medewerker Onderzoek bij
 het Nationaal Comité 4 en 5 mei*



Erkenning na de arbeidsinzet

Terugkeer van Haagse dwangarbeiders uit Duitsland op station Hollands Spoor, mei 1945.

Ex-dwangarbeiders zijn vaak buiten de boot gevallen als het gaat om naoorlogse genoegdoening in Nederland. Stigma en beeldvorming lijken lange tijd in de weg te hebben gezeten. 75 Jaar na de oorlog heeft dit nog steeds zijn weerslag op het gevoel van erkenning onder ex-dwangarbeiders.

'We zijn heel blij dat er een tegemoetkoming is voor Joden, Sinti en Roma. Die hebben dat verdiend. Maar wij dan? Het gaat om een vorm van erkenning.'¹ Dit zei de voorzitter van de Vereniging Dwangarbeiders Apeldoorn Arend Disberg begin september 2019 tegen de NOS. De Nederlandse Spoorwegen (NS) besloten begin 2019 tot een regeling van 40 tot 50 miljoen om overlevenden van de Holocaust en hun nabestaanden tegemoet te komen voor de deportaties. Dwangarbeiders kwamen tot hun grote teleurstelling niet in aanmerking voor compensatie hoewel ook zij tijdens de oorlog met NS-treinen waren vervoerd. Het was niet de eerste keer dat dwangarbeiders buiten de boot vielen bij een compensatieregeling.²

Uiteenlopende ervaringen

Naar schatting hebben vanaf medio 1942 tussen de 500.000 en 600.000 Nederlandse mannen verplicht moeten werken voor de bezetter in het kader van de arbeidsinzet. Ex-dwangarbeiders kwamen na de oorlog met totaal uiteenlopende ervaringen terug. Er zijn verhalen van mannen die grote angst hebben gekend, honger en ziekten meemaakten of gewond of ziek zijn teruggekomen omdat zij in concentratiekampen of *Arbeitsziehungslager* terecht kwamen. Een dwangarbeider getuigt: 'En toen zijn we [vanuit Buchenwald] op transport gesteld, lopen. Zonder eten [...] en ook niet gedronken. Mijn vriend zei tegen me: "Het leger is vlakbij, je hoort ze schieten". Maar ik was half blind al inmiddels en ik hoorde ook vrijwel niks meer. Bij thuiskomst woog ik nog geen 40 kilo'. Oud-dwangarbeider Wim Jilleba verwoordde zijn herinneringen in dichtvorm:

Warmte

omdat hij er toch niet meer was pikte ik
zijn deken die gedragen werd door luizen
welke vriendschap sloten met die van mij
dank dode voor de warmte in de nachten³

Maar er zijn ook verhalen van mannen die een redelijke of zelfs heel plezierige tijd hebben gehad tijdens de arbeidsinzet. Er waren bijvoorbeeld mannen die het hadden getroffen met een makkelijke of interessante baan die een goed salaris opleverde en met een prettig onderkomen bij een aardig Duits gezin of een hospita. Sommige jongens maakten voor het eerst kennis met het leven buiten hun dorp of streng verzuilde omgeving. Terugblikkend vertellen ze over het avontuur in de – op

dat moment nog – bruisende Duitse steden, het 'eerste biertje dat ik ooit dronk was daar, in Bremen!' En: 'Ik ging wekelijks de stad in, naar Dresden, dat was een schitterende stad. Ik ging veel naar de bioscoop, 's zondags drie keer achter elkaar.'

Deze mannen genoten van een hoge welvaartsstandaard in Duitsland, vergeleken met Nederland tijdens de oorlog. Zij konden in de avonden en weekenden uitgaan en kennismaken met nieuwe mensen en nieuwe vormen van kunst, cultuur en vertier. Zij hadden dus een relatief goede tijd in de arbeidsinzet, al was het geen vrijwillige keuze om over de grens te gaan werken. De ervaringen van deelnemers aan de arbeidsinzet konden zodoende van elkaar verschillen als dag en nacht.

Na de oorlog was dwangarbeid ruim veertig jaar bijna geen onderwerp van gesprek

Stigma en beeldvorming

Versillen in omstandigheden en de uiteenlopende ervaringen tijdens de arbeidsinzet lijken een belangrijke rol te spelen in de manier waarop tegen ex-dwangarbeiders werd aangekeken. Al tijdens de oorlog werd werken in Duitsland scherp veroordeeld of laf genoemd door het verzet, waarvan deelnemers hun leven waagden door juist niet te gehoorzamen aan de bezetter. Door het land werden illegale pamfletten verspreid om mannen aan te sporen onder te duiken en zich niet te melden. Ook via Radio Oranje werd deze boodschap regelmatig verkondigd. De kritische houding jegens deelnemers aan de arbeidsinzet kwam mede omdat er ook Nederlanders waren die wél vrijwillig in Duitsland werkten tijdens de oorlog. De arbeidsinzet was niet vrijwillig. Doordat de ervaringen van ex-dwangarbeiders zo uiteenliepen en er bovendien ook verhalen de ronde deden van plezier en avontuur tijdens het werken in Duitsland, droegen zij de schijn van vrijwilligheid met zich mee.

Na de oorlog was dwangarbeid ruim veertig jaar bijna geen onderwerp van gesprek. Een verklaring hiervoor is wat sociologe Jolande Withuis de 'flinkheidsmoraal' in het naoorlogse Nederland noemt: het waren de jaren van hard werken en niet klagen.⁴ Daarnaast speelde het al bestaande stigma. Terwijl terugkerende dwangarbeiders in Frankrijk en België te horen kregen 'jammer dat je niet kon onderduiken', kregen Nederlanders het verwijt 'voor de mof' te hebben gewerkt.⁵ Ex-dwangarbeiders werd aangewreven de makkelijke weg te hebben



Op het terrein van Oorlogsmuseum Overloon werd in 1996 een monument onthuld voor mensen die tijdens de Tweede Wereldoorlog onder dwang werkten in Duitsland.

‘gekozen’ door voor de bezetter te werken en ook dat zij over de grens een losbandig en immoreel leven zouden hebben geleid. In sommige situaties werden ex-dwangarbeiders uitgescholden of kregen ze de rotklussen bij terugkeer bij hun werkgever. Een ex-dwangarbeider getuigt over de jaren na de oorlog: ‘Ik werd er ’s nachts wakker van. Duizend keer, iedereen vroeg me dat: waarom ben je niet ondergedoken? We waren een soort tweederangs verraders. Ik voelde me razend beledigd. Ik denk dat het gewoon officiële politiek was. Onze Nederlandse regering heeft dat gestimuleerd in plaats van onderdrukt.’

Deze gedachte is niet vergezocht. De Nederlandse regering in ballingschap anticepeerde al tijdens de oorlog op de thuiskomst van de dwangarbeiders. De hiervoor aangewezen speler, het Nationaal Instituut, stuurde op 4 juli 1945 een bezorgde brief naar minister-president Schermerhorn over de teruggekeerde ex-dwangarbeiders, waarin zij beschreven werden als: ‘zo volkomen losgeslagen en onworteld, dat zij [...] bijna sociaal genoemd moeten worden.’⁶ Er diende te worden ingegrepen en wel door ongetrouwde dwangarbeiders op te vangen in werkkampen en hen opnieuw op te voeden. Toenmalig minister van Sociale Zaken W. Drees

reageerde fel op dit voorstel. Hij vond dat het probleem niet lag bij de teruggekeerden, maar aan het feit dat hen geen werk kon worden geboden. De voorgestelde maatregel ging van tafel. Dit debat schetst de verdeeldheid bij overheid en samenleving over hoe er met de teruggekeerde mannen moest worden omgegaan en hoe er over hen werd gedacht.

Het niet krijgen van een uitkering betekende dat iemands slachtofferschap als het ware werd ontkend

Ex-dwangarbeiders zwegen zelf veelal over wat ze hadden meegemaakt. Desgevraagd geven ze hiervoor verschillende verklaringen, zoals dat zij in de jaren na de oorlog vooral bezig waren hun leven weer op te pakken. Sommigen geven aan dat niemand interesse toonde in wat zij hadden meegemaakt, of dat hun ervaringen te ingrijpend waren om met anderen te willen delen. Anderen vertellen dat zij hun eigen ervaringen in het niet vonden vallen bij die van andere oorlogsslachtof-

fers, zoals Joden, maar ook Oost-Europese dwangarbeiders die zij in Duitsland waren tegengekomen en die het altijd vele malen slechter hadden.

Erkenning

Direct na de oorlog werden het voormalig verzet en militairen van een financiële regeling voorzien. Dit werd beschouwd als ereschuld van de samenleving aan hen die zich actief hadden verzet tegen de bezetter. Andere oorlogsslachtoffers, zoals de vervolgd en burgergeïnterd, kwamen pas veel later aan bod. Steun voor deze getroffenen werd gezien als een vorm van solidariteitsplicht: omdat zij slachtoffer waren geworden van het oorlogsgeweld, diende de samenleving voor hen te zorgen. Hiermee ontstond echter een nieuw probleem, namelijk dat materiële steun gelijk kwam te staan aan erkenning én andersom: het niet krijgen van een uitkering betekende dat iemands slachtofferschap als het ware werd ontkend.⁷

Ex-dwangarbeiders wilden na de oorlog vooral het negatieve stigma van zich af

Voor ex-dwangarbeiders werd in 1984 de Wet Uitkeringen Burger-oorlogsslachtoffers van toepassing. De voorwaarden om in aanmerking te komen waren strikt. Zo moesten ex-dwangarbeiders kunnen aantonen dat zij niet vrijwillig naar Duitsland waren gegaan en dat er sprake was geweest van zeer slechte omstandigheden tijdens hun verblijf. Slechts een klein aantal ex-dwangarbeiders deed een aanvraag. De negatieve beeldvorming over hen wordt door sommige ex-dwangarbeiders als reden gegeven om geen aanvraag te doen. In 2004, na veel inspanning en verzonden brieven, ontving een ex-dwangarbeider, overlevende van Kamp Rees – een werkkamp net over de grens bij Doetinchem waar de leefomstandigheden onmenselijk waren – uiteindelijk een eenmalige uitkering, die hij onmiddellijk en volledig overmaakte aan Artsen zonder Grenzen: 'Dat geld had ik niet nodig, Het gaat mij erom dat je dus erkenning krijgt voor het feit dat er iets onrechtmatig is gebeurd.' Ex-dwangarbeiders wilden na de oorlog vooral het negatieve stigma van zich af schudden. Een andere ex-dwangarbeider zegt daarover: 'Wij wilden erkenning dat we een groep waren, die door de Nederlandse overheid naar de andere kant gestuurd werd. Wij zijn geen jongetjes die zeiden oh mooie nazivlag, daar gaan we achteraanlopen.'

Niet vergeten, wel vergeven

Een meer symbolische vorm van erkenning, kwam in 1996 in de vorm van een door de overheid gefinancierd monument in Overloon: het monument Dwangarbeid 1940-1945. Op een zwartgranieten plaat bij een bronzen afbeelding van vijf mannen, staat het laatste vers van het gedicht *Herdenking* van ex-dwangarbeider Wim de Vries: 'Straks gaan wij weer terug naar het heden. En hoe men 't wendt en keert of plooit: wij zullen veel moeten vergeven. Vergeten doen we echter nooit.'

Ondanks dat inmiddels veel ervaringen van ex-dwangarbeiders zijn opgetekend, is hun oorlogsverleden en de manier waarop dit herinnerd wordt nog altijd een onderbelicht thema. Nieuw onderzoek moet de komende jaren meer licht schijnen op dit verleden en kan op die manier wellicht ook een bijdrage leveren aan de erkenning van het lot van ex-dwangarbeiders.

Renske Krimp werkt aan een proefschrift over de herinnering aan dwangarbeid in Nederland. Voor dit onderzoek interviewde zij 35 ex-dwangarbeiders in de periode 2017-2020. De citaten in dit artikel zijn, tenzij aangegeven, afkomstig uit deze interviews.

REFERENTIES

1. (NOS 2-9-2019) nos.nl/artikel/2300002-ook-oud-dwangarbeiders-willen-dat-ns-hun-oorlogsleed-erkent->
2. Voor een uitgebreide analyse verwijs ik naar: Piersma, Hinke, *Mensenheugenis, Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen*. (Amsterdam 2001) en Piersma, Hinke, *Bevochten recht, Politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers* (Boom 2010).
3. Jilleba, Wim, *Het kan zo weer gebeuren, gedichten* (Aspekt 2010) 57.
4. Withuis, Jolande, *Erkenning, Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Bezige Bij 2002) 11.
5. Oosthoek, Albert, 'Nederland vergeet dwangarbeiders', in: *Reformatisch dagblad* (5 november 1994).
6. Ibidem 130.
7. Ibidem.

Tijdens zijn derde uitzending in 2008 barst de bom. Bart Soffers heeft dan bijna veertig jaar als man geleefd, maar altijd met het gevoel dat zijn binnenkant niet klopte met zijn buitenkant. Het is een enorme opluchting als in 2010 de diagnose genderdystrofie wordt vastgesteld. Vanaf dat moment gaat Bart verder als Mees. Niet alle collega's weten hier evengoed mee om te gaan. Mees vertelt.



Mees Soffers

Hoe Bart transformeerde in Mees

'Het militair-zijn is voor mij echt een roeping. Al heel jong wist ik dat ik dit wilde. In 1990 stond ik dan ook te springen om mijn dienstplicht te vervullen. In 1995 werd ik uitgezonden naar Busovača, Bosnië. Daar heb ik ellende gezien en maakte het nodige mee. De Serviërs hebben weleens een wapen op mijn hoofd gezet en één keer ontplofte vlakbij mijn hoofd een granaat. Gelukkig zat er kogelwerend glas tussen. In 2004 kwam dit voorval in volle hevigheid terug toen een collega in Irak door een granaat werd gedood. Door de gesprekken die ik hierover voerde, kreeg ik ook vragen over mijn identiteit. Van jongs af aan had ik onbewust altijd wel het idee dat ik anders dan anderen was. Tijdens mijn derde uitzending naar Bosnië, in 2008, kwam ik op een punt dat ik niet meer verder kon. Tijdens zo'n uitzending is er weinig afleiding, je bent uit je dagelijkse routine en hebt veel tijd om na te denken. Mijn hersenen konden alle gedachtes en gevoelens niet meer aan. Gelukkig werd ik goed opgevangen en bij thuiskomst meldde ik mij aan bij de genderpoli van het VUMC. Hier kreeg ik in 2010 de diagnose genderdystrofie. Ik was in Ermelo geplaatst bij 400 Geneeskundig Bataljon en nadat ik daar vertelde dat ik vrouw wilde worden, ben ik vreselijk gepest. Ik werd genegeerd, er werden grapjes over gemaakt en ik werd zelfs door iemand met de dood bedreigd.

Hormonenbehandeling

Op 4 mei 2012 werd de genderdystrofie officieel vastgesteld. Dat was voor mij bevrijdingsdag. Ik mocht starten met de hormonenbehandeling. Gelukkig zat ik toen in Breda bij een herstelcompagnie, waar ik erg goed ben opgevangen. Je bent dan één grote chemische fabriek, je lichaam verandert en mijn gevoelens gingen alle kanten



Mees Soffers
Geboortjaar: 1971
Koninklijke Landmacht, 1990-heden
Rang: Sergeant-majoor

op. Regelmatig hebben de deuren in hun sponningen geklapperd. In drie seconden ging het van "Meesje licht" naar "Meesje huilt". Dat ik in die tijd voor het eerst een vrouwenuniform kreeg vond ik fantastisch. Dat was een erkenning van een gevoel dat ik al mijn hele leven meedroeg.

In 2013 heb ik mijn geslachts-veranderende operatie ondergaan en in de jaren daarna heb ik nog een borstvergroting gehad en operaties aan mijn gelaat. Inmiddels werk ik bij de Directie Beleid in Den Haag, waar ik 100 procent mijzelf kan zijn. De cirkel is nu eindelijk rond! Het liefste vertel ik iedere dag mijn verhaal, want als het gaat om een beter positie van transgenders binnen de krijgsmacht, dan staat of valt alles met goede voorlichting.'



Dit interview is afkomstig uit het boek *Vrouwen in de frontlinie - van Tweede Wereldoorlog tot coronacrisis* van auteur Johan Kroes. Lux Uitgeverij, ISBN 9789491935282. Verkrijgbaar in de boekhandel en via www.vrouwenindefrontlinie.nl->

Als vrede je missie is

Over de psychische gevolgen van militaire uitzending

Mineke de Vries

BATAVIA PUBLISHERS 2020, 257 PAGINA'S, ISBN 9789461852830

Extreme situaties, geweld of de machteloosheid van niet mogen ingrijpen kunnen ertoe leiden dat goed getrainde militairen na een uitzending een posttraumatische stressstoornis (PTSS) ontwikkelen. Met de juiste hulpverlening is aan te leren hoe hiermee te leven, maar soms lukt dat ook helemaal niet.

Veteranen vertellen hierover in dit boek. Afgewisseld met verhalen van hulpverleners en het thuisfront ontstaat er een beeld van de keerzijde van militaire missies. In het boek is ook plaats voor wetenschappelijke erkenning van trauma.



Militaire ooggetuigen

75 jaar bevrijd: herinneringen aan strijd en onvrijheid in Europa en Azië

Jeoffrey van Woensel & Marjolein van der Werf

FLYING PENCIL 2020, 272 PAGINA'S, ISBN 9789081870290

De auteurs (beiden historici en werkzaam bij het Veteraneninstituut) bundelden in dit boek hun artikelen, geschreven op basis van diverse interviews uit de *Interviewcollectie Nederlandse Veteranen* van het Veteraneninstituut. Dit zijn vaak persoonlijke verhalen van 40 (toen nog jonge) Tweede Wereldoorlog-veteranen die ieder op hun eigen wijze betrokken waren bij de bevrijding van Europa en Azië: als verzetsstrijder, als militair of als krijgsgevangene. In het boek blikken zij terug op hun 'herwonnen' vrijheid.



Verzet en SS

Het verzwegen verleden van een vader

Carien van Beek

UITGEVERIJ SCHAEF14 2020, 246 PAGINA'S, ISBN 9789082947076

Een zoektocht van een dochter naar het (verzwegen) oorlogsverleden van haar vader. Was hij fout? Hij deed mee aan de Februaristaking van 1941, haalde 's nachts de bordjes 'Verboden voor Joden' weg, maar tekende ook voor de Waffen-SS. Ze ontdekte dat een oorlog zoveel meer kanten heeft en voert dan ook in dit boek een pleidooi voor nuance.



Fighters across frontiers

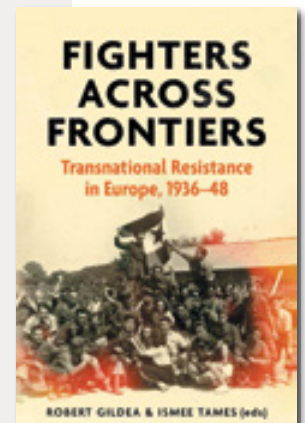
Transnational resistance in Europe, 1936-48

Robert Gildea & Ismee Tames (Eds.)

MANCHESTER UNIVERSITY PRESS 2020, 376 PAGINA'S, ISBN 9781526151247

Het verzet tegen de bezetting door nazi-Duitsland en het fascistische Italië tijdens de Tweede Wereldoorlog was niet strikt een binnenlandse aangelegenheid, maar bleek verrassend internationaal, aldus de conclusie in dit boek. Tienduizenden strijders in heel Europa verzetten zich ook ver buiten de landsgrenzen binnen internationale netwerken.

Vaak waren dit communisten en Joden die al werden vervolgd en onderweg waren. Anderen waren buitenlandse zakenmensen, ontsnapte krijgsgevangenen, dwangarbeiders of deserteurs. Het boek beschrijft jarenlang onderzoek naar de belangrijke rol die zij speelden in en de invloed die zij hadden op een periode van onrust en verandering tijdens de Tweede Wereldoorlog.



Niemand's kind

Ik groeide op in Hitlers project 'Lebensborn'

Ingrid von Oelhafen & Tim Tate

HARPER COLLINS 2020, 288 PAGINA'S, ISBN 9789402706260

Dit boek legt de mechanismen bloot van het *Lebensbornproject*, het naziprogramma voor 'germanisering' van niet-Duitse kinderen tijdens de Tweede Wereldoorlog en de gevolgen die dit heeft gehad voor zo'n half miljoen kinderen die de 'perfecte kinderen van Hitler' moesten zijn. Het zijn de memoires van de in Joegoslavië geboren Erika Matko, die acht maanden na haar geboorte weggehaald werd bij haar ouders om in nazi-Duitsland verder door het leven te gaan als Ingrid von Oelhafen. Hoe werd zij geselecteerd, hoe verliep haar leven en hoe kwam ze achter haar ware identiteit?



Oog in oog met Paramaribo

Verhalen over het herinneringserfgoed

Eric Kastelein

PUBLISHERS 2020, 328 PAGINA'S, ISBN 9789460225031

Paramaribo heeft meer dan honderd gedenktekens (standbeelden, borstbeelden, gedenkzuilen, gedenkstenen en plaquettes) met minstens evenzovele verhalen daarachter. Eric Kastelein reconstrueerde in zijn boek 111 van deze – vaak vergeten of verloren gewaande – verhalen achter dit herinneringserfgoed. Onderzoek in Suriname en Nederland en historische krantenberichten vormden het materiaal voor deze verhalen over belangrijke personen en gebeurtenissen. Het boek is ingedeeld in thema's, zoals onder andere over religie, slavernij, politiek en onafhankelijkheid, aan de hand waarvan de gedenktekens de revue passeren. Daarnaast gaat Kastelein in op de historische en maatschappelijke context van het erfgoed. Het boek bevat ook een personen-, straatnamen- en kunstenaarsregister.



Het geschenk

12 lessen die je leven kunnen redden

Edith Eger

UITGEVERIJ LEV. 2020, 223 PAGINA'S, ISBN 9789400512252

Psycholoog en Holocaustoverlevende Edith Eva Eger – bekend als 'de ballerina van Auschwitz', zij schreef eerder het boek *De Keuze* (uitgeverij Lev. 2018) – heeft met dit boek een praktische gids willen schrijven om de gedachten die ons gevangen houden en het destructieve gedrag dat ons belemmert te veranderen. *Het geschenk* wil ons leren onze slechtste momenten te zien als onze beste leermeester.



Kinderen van de Holocaust

Piet Boncquet

UITGEVERIJ POLIS 2020, 277 PAGINA'S, ISBN 9789463104784

Naar de gelijknamige Canvasreeks op de Belgische televisie (VRT) in het voorjaar van 2020. Belgische Joden die de Holocaust overleefden vertellen over hun ervaringen die hen een leven lang hebben achtervolgd. Over hoe ze hun verlies een plaats moesten geven in een samenleving die de waarheid in eerste instantie niet onder ogen wilde zien. En over de erfenis die ze nalieten voor hun kinderen. Deze getuigenissen zijn nu samengebracht in dit boek.



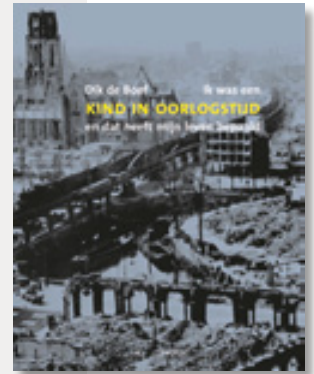
Ik was een kind in oorlogstijd

en dat heeft mijn leven bepaald

Dik de Boef

METROPOL VERLAG 2020, 61 PAGINA'S, ISBN 9783863315245

De auteur overleefde als jongetje van drie de bommen van Amerikaanse vliegtuigen op de stad Arnhem, na uren onder het puin gelegen te hebben. Over deze en talloze andere ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog die een enorm stempel drukten op het leven van De Boef, schrijft hij in dit boek.



Na de Bataclan

De zoon van de ene vader pleegde de aanslag, de dochter van de ander kwam om het leven

Georges Salines en Azdyne Amimour

AMBOJANTHOS 2020, 208 PAGINA'S, ISBN 9789026353482

Georges Salines en Azdyne Amimour verloren beiden hun 28-jarige kind. De een was slachtoffer, de ander dader in de Bataclan op 13 november 2015 in Parijs.

De beide vaders ontmoetten elkaar na de aanslag, gingen met elkaar in gesprek en ontwikkelden zo een bijzondere vriendschap, omdat ze meer gemeen bleken te hebben dan ze hadden vermoed. Dat riep bij hun de vraag op: hoe konden de levens van hun kinderen zo anders verlopen?



ASSIP

Een programma van kortdurende interventies bij suïcidepogingen

Konrad Michel & Anja Gysin-Maillart

HOGREFE UITGEVERS BV 2020, 160 PAGINA'S, ISBN 9789492297426

Het programma ASSIP (Attempted Suicide Short Intervention Program) dat in dit boek wordt uitgelegd, is een innovatieve, kortdurende, volgens de auteurs bewezen effectieve (aanvullende) therapie om na een suïcidepoging het risico op verdere pogingen te verminderen.

De therapie is gebaseerd op een initieel patiëntgericht verhalend interview, en geeft een stapsgewijze beschrijving van drie face-to-face sessies en het daaropvolgende continue contact met patiënten door middel van brieven. Het geeft checklists, hand-outs en gestandaardiseerde brieven voor gebruik door hulpverleners in verschillende klinische omgevingen.



Mijn lichaam, mijn trauma, mijn ik

De impact van psychotrauma op fysieke gezondheid

Franz Ruppert & Harald Banzhaf

UITGEVERIJ MENS! 2020, 400 PAGINA'S, ISBN 9789463160216

Via ieder lichamelijk symptoom kan een gedeelte van de onverwerkte levensgeschiedenis tevoorschijn komen. Franz Ruppert ontwikkelde een identiteit-georiënteerde psychotraumathe therapie (IoPT), om trauma's bewust te maken en op te lossen waardoor het zelfhelend vermogen van het lichaam wordt ondersteund. Naast de inleidende hoofdstukken waarin Franz Ruppert en Harald Banzhaf de lezer bekend maken met IoPT en de opstellingsmethode, verduidelijken een reeks andere auteurs de verbinding tussen lichamelijke signalen, psyche en trauma, bijvoorbeeld bij chronische pijn, hartziekten, rug- en gewrichtspijn, kiespijn, slaapstoornissen, seksuele problemen en zelfs bij bepaalde vormen van kanker.



Social environments and mental health

Exploring new worlds with virtual reality

Chris N.W. Geraets

PROEFSCHRIFT UMCG 2020, 126 PAGINA'S

In dit proefschrift onderzoekt Geraets hoe mensen zich gedragen in VR-omgevingen (door een virtual reality (VR) bril kijken). Welke psychologische en fysieke reacties roept dit op en hoe is dit te vertalen naar de psychiatrische praktijk? Geraets onderzocht het effect van VR cognitieve gedragstherapie voor mensen met een psychotische stoornis en patiënten met een sociale angststoornis. Ook vond zij dat mensen gezichtsemoties van VR gesimuleerde mensen (avatars) goed kunnen herkennen.



Interpersoonlijke psychotherapie bij posttraumatische stressstoornis

John C. Markowitz

BOHN STAFLEU VAN LOGHUM 2020, 136 PAGINA'S, ISBN 9789036825580, VERSCHIJNT EIND DECEMBER.

Interpersoonlijke Psychotherapie (IPT) is gebaseerd op de theorieën over hechting en interpersoonlijk functioneren. In het boek wordt gezegd dat IPT een minder bedreigende maar net zo effectieve behandelmethodede is als PE (Prolonged Exposure) en zelfs een hogere respons heeft en minder drop-out. Naast de diagnostiek en gangbare behandelingen voor PTSS, bespreekt het boek de basisprincipes van IPT om verder te gaan met de toepassing ervan voor patiënten met PTSS. Tevens is er een praktische uitwerking van de behandeling, geïllustreerd met casuïstiek en tips voor de therapeut en wordt er ingegaan op moeilijke situaties en bijzondere omstandigheden. Aanbevolen voor zowel therapeuten als onderzoekers.



Na het Achterhuis

Anne Frank en de andere onderduikers in de kampen

Bas Von Benda-Beckmann & Erika Prins

QUERIDO 2020, 420 PAGINA'S, ISBN 9789021423920

Op basis van archiefonderzoek en beschikbare getuigenissen, proberen de auteurs van *Na het Achterhuis* zo precies mogelijk te reconstrueren wat er na de arrestatie op 4 augustus 1944 is gebeurd met de acht onderduikers van het Achterhuis: Otto en Edith Frank en hun dochters Margot en Anne, Hermann en Auguste van Pels en hun zoon Peter en Fritz Pfeffer. Met als uitgangspunt: hoe heeft het dagelijks leven van de acht personen in zeven verschillende concentratie- en vernietigingskampen eruit gezien. En hoe kunnen deze verhalen begrepen worden in de bredere historische context van genocide en vervolging door het naziregime.



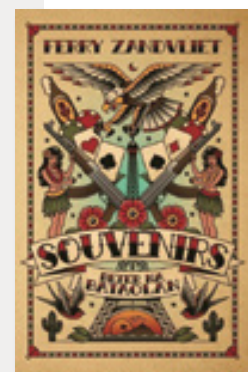
Souvenirs

Beter na Bataclan

Ferry Zandvliet

GROWINGSTORIES 2020, 368 PAGINA'S, ISBN 9789493089990

Ferry Zandvliet is samen met vrienden aanwezig in het Parijse theater Bataclan op 13 november 2015 als drie mannen met Kalasnikovs het vuur openen in de volgepakte zaal. Hij weet uiteindelijk te ontsnappen en overleeft de aanslag. Deze ervaring tekent zijn leven. In dit boek beschrijft hij zijn transformatie van de als boze en verongelijkte bekend staande Zandvliet naar een dankbare en vergevingsgezinde Zandvliet die het leven accepteert zoals het is.



Deze rubriek wordt samengesteld door de ARQ-bibliotheek | Information Support
oorlog.arq.org/nl/arq-bibliotheek ->



Joanne Mouthaan

COLUMN

Draaikolk of stroomversnelling

Door Joanne Mouthaan

Het duizelt me. Ik wil hier iets schrijven over wat afgelopen jaar allemaal in petto had voor ons, maar waar begin ik? Hoe vat ik dit parallelle universum samen waarin we medio maart terecht kwamen? Leven op de grillen van het virus, meedeinend op de golfbewegingen van het R-nummer. Proberen te begrijpen wat deze onzekerheid doet met ons incasseringsvermogen, wanneer ademruimte toe- en afneemt, de wereld verkleint en dan weer vergroot. Met geliefden op afstand, maar de hele wereld binnen virtueel handbereik. Als een draaikolk in een psychedelische jaren zeventig film.

Tegelijkertijd staan mensen over de hele wereld op tegen eeuwenoud onrecht en ongelijkheid en vallen hierover langzaam aan de schillen van de publieke ogen. De Black Lives Matter beweging begon niet met de protesten na de afgrijselijke en noodlottige mishandeling van George Floyd, maar sindsdien heeft de discussie over racisme zich wel versneld verspreid over alle systemen. Zo ook in onze behandelkamer, in ons onderzoek, in onze opleidingen. Spoelt de troebelheid weg van de rol van racisme, discriminatie en uitsluiting in ons klinische werkveld? Wat gaan we eraan doen?

De dagen van 2020 zijn geteld, maar het voelt niet alsof '2020' klaar is met ons. Want als dit jaartal ergens synoniem mee is geworden, is het wel met verandering van perspectief: hoe we aankijken tegen onze onoverwinnelijkheid -of



Bron: iStock

kwetsbaarheid-, wat we als vrijheid zien, wat we vanzelfsprekend vinden. Familieverjaardagen, het 'hoe was je weekend' bij het koffieautomaat, overvolle spitstreinen. Gezondheidszorg op afroep, last minutes en weekendjes weg, spontaan uit eten. We denken er inmiddels anders over. Het lijkt luxe, privilege, en dat is het ook. Zorgt dit ook voor een stroomversnelling in hoe we denken over onze andere vanzelfsprekendheden, rechten en onrechten? Draaikolk of stroomversnelling. Ik ben er nog niet uit, maar ik volg deze stroom. Zwemt u mee?

IN DIT KATERN

- vatten we de lessen samen uit de webinar "Systemisch racisme, trauma en de GGZ: Hoe zit dat bij jou?" van 16 september jl.
- geeft expert dr. Simone de la Rie in de Supervisie rubriek "Als het slachtoffer ook dader is" antwoord op de vraag hoe je moreel trauma behandelt.

Over NtVP

De Nederlandstalige Vereniging voor Psychotrauma (NtVP) is een onafhankelijke vereniging, die streeft naar continue kwaliteitsverbetering op het gebied van psychotraumatologie voor diegenen die zich professioneel of binnen een professionele organisatie met psychotrauma bezighouden.

De NtVP maakt deel uit van de Europese vereniging voor Psychotrauma (ESTSS). De ESTSS heeft verbindingen met een groot aantal nationale verenigingen, waardoor een Europees breed netwerk van Psychotrauma verenigingen ontstaat.



COLOFON

Dit katern wordt verzorgd door de werkgroep Communicatie van de Nederlandstalige Vereniging voor Psychotrauma.

Redactie: Joanne Mouthaan
Contact: info@NtVP.nl
© NtVP 2020



Van boven naar onder, van links naar rechts: Tim Wind, Marloes Eidhof, Indra Boedjarath, Trudy Mooren, Joanne Mouthaan, Omar van Ommeren, Danielle Oprel, Samrad Ghane, Cynthia Blanker.

Systemisch racisme, trauma en de GGZ: Hoe zit dat bij jou?

Door Marie-Louise Kullberg, Sophie van Leeuwen en Michaela Schok

In ruim 120 huiskamers werd op woensdagavond 16 september 2020 afgestemd op de NtVP webinar "Systemisch racisme, trauma en de GGZ". Vanuit wetenschap en praktijk legden experts Indra Boedjarath, Glenn Helberg, Danielle Oprel, Cynthia Blanker en Omar van Ommeren uit hoe systemisch racisme, trauma en het systeem van de geestelijke gezondheidszorg verweven zijn en bediscussieerden zij onder leiding van Samrad Ghane wat we eraan kunnen doen.

Zo zwijgen twee

In haar graag gelezen columns, deze avond gesproken, houdt Danielle Oprel vakgenoten een spiegel voor. Zo ook over racisme in de therapiekamer. Veel witte therapeuten zien racisme om zich heen en willen hier iets aan doen, maar vinden het onderwerp ingewikkeld en zijn bang de verkeerde woorden te gebruiken. Tegelijkertijd kan het voor een cliënt van kleur lastig zijn om met een witte therapeut te praten over racisme. En zo dreigt dat er twee zwijgen in de therapiekamer.

"In onze evidence-based wereld moeten we creatief en flexibel blijven werken en behandelingen op maat maken. De cliënt moet zich niet aanpassen aan de behandeling, maar de behandeling aan de cliënt."

Indra Boedjarath

Het is de taak van de therapeut om deze stilte te doorbreken. Goed luisteren, emoties valideren, tezamen met kennis en introspectie zitten immers in hun arsenaal. Oprel:

"Onderzoek het effect van je eigen kleur en de effecten daarvan op je behandelingen en behandelrelaties. Gewaard met deze kennis, kun je beter luisteren naar je cliënt. Het momentum kan nu worden gegrepen om racisme en discriminatie bespreekbaar te maken in de therapiekamer. Door het gesprek aan te gaan, laat je de cliënt weten dat er ruimte voor is in de therapiekamer."

Racisme en trauma – een cliëntperspectief

Ras is een sociaal construct zonder genetische basis; verschillen binnen vermeende menselijke rassen zijn groter en ingrijpender dan de verschillen tussen die groepen, legt Boedjarath uit. Racisme leidt tot (chronische) stress, kan traumatiserend werken en doorwerken van generatie op generatie. Dit is zeker het geval wanneer onderdrukingsfactoren zich opstapelen, zoals huidskleur, gender en geaardheid. We spreken dan van *intersectionaliteit*.

Een valkuil voor hulpverleners is dat zij zich vaak onvoldoende bewust zijn van de rol van racisme in hun werk en racistisch trauma niet herkennen. Door te proberen kleurenblind te zijn kan een cliënt zich niet gehoord voelen.



Paneldiscussie onder leiding van Samrad Ghane
 Van boven naar onder/van links naar rechts: Glenn Helberg, Danielle Oprel, Indra Boedjarath, Samrad Ghane, Omar van Ommeren, Cynthia Blanker

Ook kan hertraumatisering ontstaan, wanneer een hulpverlener verschillen uitvergroot door bijvoorbeeld een cliënt door te verwijzen naar een therapeut van kleur. Cliënten zijn zelf ook vaak terughoudend om racisme-ervaringen te delen met witte hulpverleners. Het is daarom uitermate belangrijk om ervaringen met racisme uit te vragen. Helaas zijn behandelingen vaak vooral gericht en getoetst op witte cliënten en niet op maat voor mensen van kleur.

“We moeten ons realiseren dat het ongemakkelijke gesprekken zullen zijn. Systemen geven zich niet zomaar gewonnen.”

Cynthia Blanker

Onderzoek de afweermechanismen in onszelf

De kern van racisme in de psychiatrie is de norm van het witte systeem, aldus Glenn Helberg. Door de witte mens als uitgangspunt te nemen en iedereen die dat niet is als 'de ander' en de minderheid te zien, raken grote groepen individuen gemarginaliseerd en uitgesloten. Dit eeuwenlange proces heeft geleid tot structurele eenzijdigheid in psychiatrisch onderzoek en daardoor ook de diagnostiek en zorg. Helberg benadrukt dat we racisme in stand houden door de afweermechanismen in onszelf. Deze worden van generatie op generatie overgedragen. Zelfonderzoek naar heilige huisjes helpt daarbij, om zo racisme bij jezelf aan de kaak te stellen. Bewustwording kan zo de eerste stap zijn naar een verandering van het systeem. Dit geldt juist ook voor psychologen en psychiaters. Als we racisme ontkennen in het vak, kunnen we niet de bijdrage leveren die

we willen. Pas als we begrijpen hoe racisme werkt in ons, zijn we in staat om op een andere manier te zien, denken, voelen, handelen en spreken.

Wat kunnen wij als therapeuten anders doen?

In het kort zijn de experts het erover eens: vraag ernaar. Cynthia Blanker: "Cliënten denken vaak dat ze niet mogen klagen, omdat ze anders voor overgevoelig of zeurpiet worden uitgemaakt, niet worden geloofd, of nog erger, worden genegeerd." Goedbedoelde 'kleurenblindheid' ontkennt de werkelijkheid waarin iemand leeft. "Er is kleur, er is 400 jaar lang beleid op gemaakt: erken dat er kleur is en dat je er samen iets aan wil doen," aldus Boedjarath en Helberg.

Wat kun je als therapeut doen?

- Vraag naar de bredere culturele context van de cliënt, staar je niet blind op het klinisch beeld
- Exploreer het mechanisme achter machtsverschillen, wees bewust van machtsverhoudingen
- Let op het risico van de opstapeling van micro-agressies
- Wees bewust van de problematische intersectionaliteit; dit maakt een cliënt extra kwetsbaar
- Wees proactief als behandelaar
- Cliënten vermijden het bespreekbaar maken van racisme, wees alert op signalen als opening voor het gesprek

Hoe kunnen we in de GGZ meer oog hebben voor impliciete vormen van uitsluiting die in onze praktijk aanwezig zijn? Hoe kunnen we zorgsystemen inclusiever maken?

Enkele handvatten van Indra Boedjarath, Omar van Ommeren en Danielle Oprel:

- Niet uitzoomen, maar inzoomen: ga verder dan kennis vergaren over een bepaalde groep, maar zoom in op de specifieke cliënt
- Reflecteer in supervisie, intervisie of leertherapie op het racisme waar je mee in aanraking bent geweest en weet hoe er hoe geïnternaliseerd racisme of onderdrukking in jou zit. Leer waar jouw blinde vlekken zitten
- Heb het lef om af en toe af te wijken van wat je al weet en van het protocol
- Besteed meer aandacht aan interculturele psychiatrie, racisme en discriminatie in de opleidingen
- Probeer de cliënt in zijn geheel te zien en neem racisme hier ook in mee; je mist een essentieel stuk van de cliënt als je dit niet bespreekt en erkent
- Check of wat je toepast in de behandelkamer is ingegeven is door een meerderheid, zitten daar racistische trekken in? Sluit je bepaalde groepen uit?

De webinar werd opgevolgd door een workshop op 28 oktober 2020. Het volledige verslag is te lezen op NtVP.nl.

NASLAG

Oprel, D. (2020). #blacklivesmatter in de therapiekamer. *Tijdschrift voor de Psychotherapie*, 46(4), 294-296. Lees hier de Gelijkheidsverklaring NtVP: ntvp.nl/over/?scroll=Gelijkheidsverklaring



Wanneer slachtoffer ook dader is: Hoe behandel je moreel trauma?

In de Supervisie rubriek beantwoorden experts uit het netwerk van NtVP uw vragen over onderwerpen uit het brede werkveld van de psychotraumazorg.

Hebt u een vraag over indicatiestelling, behandeling of wetenschap over psychotrauma? Stuur deze naar info@NtVP.nl onder vermelding van Impact Supervisie.

Casus

Gezien wordt Luiz, een 31-jarige alleenstaande man, afkomstig uit Colombia. Hij is daar in gewelddadige omstandigheden opgegroeid bij een oom die lid was van een milizie. Patiënt heeft van jongs af aan ontvoeringen, moorden en martelingen aanschouwd. Hij was aangewezen op deze oom. Hij werd vanaf zijn 8e getraind als kindsoldaat en gedwongen geweld te gebruiken. Hij is gevlucht toen hij 14 jaar oud was. Patiënt meldt zich met flashbacks, angst en paniekaanvallen betrekking hebbend op zijn gewelddadige acties van het verleden. 's Nachts heeft hij nachtmerries. Hij voelt zich hyperalert en zeer prikkelbaar. Patiënt ervoer als kindsoldaat gevoelens van schuld en schaamte, maar soms ook plezier in het gebruiken van geweld; het gaf hem aanzien. Nu overheerst de schaamte. Hoe heeft hij dit kunnen doen? Hij voelt zich minderwaardig.

Vraag

Het komt voor dat iemand niet alleen slachtoffer is van een trauma, maar ook dader, waarbij iemand de eigen morele grenzen heeft overtreden. Hoe behandel je zo'n moreel trauma en de gevoelens van schuld en schaamte?

Vanessa Pengel, GZ-psycholoog bij ARQ Centrum'45, team Vluchtelingen en Asielzoekers met Psychotrauma en team Traumatische Rouw, tevens betrokken bij de Veerkrachtgroep.

Antwoord

Mensen kunnen in stressvolle situaties niet alleen worden geconfronteerd met gevaar voor zichzelf of anderen maar ook met morele dilemma's of conflicten. Als mensen opgroeien in een land in oorlog of een beroep hebben waarbij zij in oorlogsgebied moeten handelen, kunnen zij in

situaties komen, waarin anderen of zichzelf de eigen morele grenzen overschrijden met soms desastreuze gevolgen. Wanneer iemand nadien stress, negatieve cognities over zichzelf of anderen, en gevoelens van schaamte, wroeging, spijt of schuld ondervindt, spreken we van *moral injury* [1,2]. Dit wordt gedefinieerd als 'de voortdurende psychologische, biologische, gedragsmatige en sociale impact van het zelf verrichten van, niet kunnen voorkomen van, of getuige zijn van, handelingen waarin diep gewortelde morele overtuigingen en verwachtingen worden geschonden' [2, p. 697].

Stel gevoelens van schaamte en schuld centraal

Een niet oordelende houding kan helpen om mensen te laten vertellen over deze ervaring, want schaamte kan het delen ervan in de weg staan. In de behandeling staan naast angst de schuld- en schaamtegevoelens over het eigen handelen centraal [3,4]. Beknopte Eclectische Psychotherapie voor Moreel Trauma (BEP-MT) is ontwikkeld voor PTSS-patiënten na een moreel trauma, gebaseerd op de evidence-based behandeling BEP voor PTSS [5,6]. BEP-MT bestaat uit een fase met exposure aan het morele trauma. Schrijfopdrachten ondersteunen dit. In de fase van betekenisgeving kan iemand stilstaan bij de eigen feilbaarheid, de tegenstrijdige gevoelens die iemand heeft ervaren (plezier, adrenaline versus schaamte/schuld), en het aanvaarden van (reële) schuld. Een imaginaire conversatie met een morele autoriteit, is hierbij een krachtige interventie [7]. Dit kan in de vorm van een rollenspel met gebruik van een stoelentechniek, zoals ook in de schematherapie wordt gebruikt. Stilstaan bij het gevoel over het zelf helpt om de ervaring een plek te geven. De therapie wordt afgesloten met een afscheidsritueel.

Na het doorwerken van tegenstrijdige en morele emoties kan er ruimte komen voor zelfcompassie.

In de behandeling kan Luiz tijdens de exposure stilstaan bij de meest indringende ervaring waarin hij gedwongen werd geweld te gebruiken, waardoor hij zijn (angst voor zijn) eigen gevoelens niet langer vermijdt. Als hij dat doet, ontvouwt zich ook de context waarin dat is gebeurd, als kind in een afhankelijke relatie met zijn oom. Hij kan een spijtbevestiging schrijven als schrijfopdracht aan de slachtoffers, en nadenken over een manier om het schuldgevoel te dragen (bijvoorbeeld middels symbolische compensatie). Na het

doorwerken van tegenstrijdige en morele emoties, kan er ruimte komen voor zelfcompassie [4]. Hij kan dan naar de toekomst kijken.

DE EXPERT



Simone de la Rie is werkzaam als klinisch psycholoog/psychotherapeut bij ARQ Centrum'45 bij het team Vluchtelingen en Asielzoekers en Traumatische Rouw. Zij is P-opleider gedragswetenschappen, supervisor NVP, supervisor VGCT en docent NET en BEP-TR. Zij is tevens senior onderzoeker en coördinator van het onderzoek Migratie en Psychotrauma en bestuurslid bij NtVP.

LITERATUUR

1. Drescher, K., Foy, D., Litz, B., Kelly, C., Leshner, A., Schutz, K. (2011). An exploration of the viability and usefulness of the construct of moral injury in war veterans. *Traumatology*, 17, 8-13. doi:10.1177/1534765610395615
2. Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W. P., Silva, C., & Maguen, S. (2009). Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*, 29(8), 695-706. doi: 10.1016/j.cpr.2009.07.003
3. Tangney, J.P., Stuewig, J & Mashek, D.J. (2007). Moral emotions and Moral Behavior. *Annual Review of Psychology* 58, 345-372. doi:10.1146/annurev.psych.56.091103.070145
4. Farnsworth, J.K., Drescher, K.D, Nieuwsma, J.A, Walsler, R.B., Currier, J.M. (2014). The Role of Moral Emotions in Military Trauma: Implications for the Study and Treatment of Moral Injury. *Review of General Psychology*, 18, (4), 249-262 doi:10.1037/gpr0000018
5. Gersons, B. P., & Schnyder, U. (2013). Learning from traumatic experiences with brief eclectic psychotherapy for PTSD. *European Journal of Psychotraumatology*, 4, 10.3402/ejpt.v4i0.21369. doi:10.3402/ejpt.v4i0.21369
6. Gersons, B. P. R., & Olf, M. (2005). Kort eclectisch behandelingsprotocol voor de posttraumatische stress-stoornis. In B.P.R. Gersons & M. Olf (Eds.), *Behandelingsstrategieën bij posttraumatische stress-stoornissen* (2 ed., pp. 86-105). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
7. Litz, B. T., Lebowitz, L., Gray, M. J., & Nash, W. P. (2016). *Adaptive disclosure: A new treatment for military trauma, loss and moral injury*. New York: The Guildford Press.

NARRATIEVE EXPOSURE THERAPIE (NET)

Een 4-daagse opleiding waarin het levensverhaal van de client centraal staat. Na uitgebreide psycho-educatie wordt een levenslijn gelegd waarna de gebeurtenissen chronologisch worden gereconstrueerd en doorgewerkt, waarbij imaginaire / narratieve exposure plaatsvindt en de gebeurtenissen in hun context worden besproken. NET is een kortdurende, evidence-based behandelvorm, specifiek ontworpen voor de behandeling van de (complexe) posttraumatische stress stoornis (PTSS) ten gevolge van meervoudige traumatiserende gebeurtenissen (bijvoorbeeld bij vluchtelingen, militairen of getroffen van vroegkindertijd seksueel misbruik).

SUPERVISIEMIDDAG NET

Na het afronden van de 4-daagse NET opleiding onder supervisie werken aan NET-vaardigheden onder leiding van een ervaren NET behandelaar/supervisor

BEKNOPTE ECLECTISCHE PSYCHOTHERAPIE VOOR PTSS (BEPP)

In de 4-daagse BEPP opleiding worden de werkzame elementen uit verschillende therapierichtingen op een logische manier samengebracht, zoals psycho-educatie, imaginaire exposure, gebruikmaking van brieven schrijven en memorabilia, psychodynamische inzichten in de betekenisfase en een afscheidsritueel.

TRAUMATISCHE ROUW

Tijdens de 2-daagse opleiding maken de deelnemers kennis met diagnostiek en behandeling van traumatische rouw en worden diverse behandelinterventies praktisch geoefend. Tevens wordt er aandacht besteed aan cultuursensitieve diagnostiek, omdat rouw in verschillende culturen verschillende uitingsvormen heeft.

BASISOPLEIDING PSYCHOTRAUMA VOOR BIG (I.O.)

De 5-daagse opleiding biedt de grondbeginselen voor het werk van een psychotraumatheapeut i.o.. Het opvangen, begeleiden en behandelen van mensen die schokkende ervaringen hebben meegemaakt, vraagt specifieke competenties van de dienstverlener. De opleiding biedt de hulpverlener een raamwerk om complexe posttraumatische psychopathologie in kaart te brengen en op grond daarvan een behandelplan op te stellen.

CAPS 5 VOOR BIG

De Clinician-Administered PTSD Scale (CAPS) is de gouden standaard voor het stellen van de diagnose posttraumatische stressstoornis (PTSS). In deze 1-daagse opleiding worden de inhoud en psychometrische kwaliteiten van de CAPS5 besproken en leert de deelnemer de CAPS5 af te nemen.

7ROSES EMPOWERMENT METHODIEK

7ROSES richt zich op het ondersteunen van het herstelproces na schokkende gebeurtenissen met een zeer ontwrichtende werking. Opleiding van 2,5 dag waarin het vergroten van de eigen (draag)kracht centraal staat. Hervinden van de eigen kracht en hulpbronnen uit de omgeving benutten door herstel van sociale verbondenheid en betekenisgeving aan het gebeure.

CULTUURSENSITIEF BEHANDELEN

Psychotherapie met cultureel diverse patiënten

De 2-daagse opleiding geeft handvatten om de slagingskans van psychotherapie met een cultureel diverse patiëntengroep te vergroten door cultuursensitieve aanpassingen in het therapeutisch proces in te zetten. De opleiding biedt hulpmiddelen en vaardigheden om bij depressie, angst, lichamelijke klachten en trauma tot een succesvollere therapie te komen.

INTRODUCTIE PSYCHOTRAUMA

Deze 3-daagse introductie is voor iedereen die meer wil weten over psychotrauma en PTSS en hier in werk en/of dagelijks leven mee te maken heeft. Er is de mogelijkheid om in te gaan op vragen over trauma of PTSS die men in de dagelijkse praktijk tegenkomt. Deze cursus is gericht op kennisoverdracht, er worden geen vaardigheden aangeleerd (HBO niveau).

ARQ Academy

ARQ Academy verzorgt opleidingen en kennisoverdracht voor ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum. Het volledige opleidingsaanbod met data is te vinden op de website van ARQ Academy: academy.arq.org

Steunpunt Coronazorgen

Maak je je zorgen
over of door
de coronacrisis?



Kijk voor actuele relevante informatie over hoe je met
je zorgen en gevoelens om kunt gaan op

www.steunpuntcoronazorgen.nl